

ԿՈՌԻՆԿ

ՀԱՅՈՑ ԱՇԽԱՐՀԻ

ՀԱՆԴԷՍ ԱՄՍՕՐԵԱՅ

ԱԶԳԱՅԻՆ ԵՒ ԲԱՐՈՅԱԿԱՆ

ԼՈՒՍԱԻՈՐՈՒԹԵԱՆ

Դ. ՏԱՐԻ. 1863. ԹԻԻ Թ.

Ս Ե Պ Տ Ե Մ Բ Ե Ր

Գ Ի Զ Օ

ՊԱՏՐՈՒԹԻՒՆ ՔԱՂԱՔԱԿՐԹՈՒԹԵԱՆ

ՈՐ

Յ Ե Ի Ր Ո Պ Ի Ա

ԵՐԵՔՏԱՍԱՆԵՐՈՐԴ ԴԱՍ *

Նիւթ ուսման. — Անգլիոյ յեղափոխութեան ընդհանուր կերպարանքը, — Նորոգիւթ ուսման. — Այս յեղափոխութիւնն աւելի քաղաքական է քան թէ կրօնական. — Երեք մեծ կուսակցութիւն այս յեղափոխութեան մէջ իրար են յաջորդում. — Ա. օրինաւոր կուսակցութեան վրայ. — Բ. քաղաքական յեղափոխութեան կուսակցութեան վրայ. — Գ. ընկերական յեղափոխութեան կուսակցութեան վրայ. — Սրանց ամէնքն էլ ձախող են դնում. — Գրոմուէլի վրայ. — Ըստուարեանց (ցեղին) վերահաստատուելուն վրայ. — Օրինաւոր պաշտօնեայնելուն վրայ. — Սնանակ (սկզբունք եւ վարմունք չունեցող) պաշտօնեայնելուն վրայ. — Ազգային պաշտօնեայնելուն վրայ. — 1669 թնին Անգլիոյն ու Եւրոպիոյն եղած յեղափոխութեան վրայ :

Պարոնայք,

Տեսաք, որ Ժ.Զ. Կարու ընթացքումը, Եւրոպական նախնի ընկերութեան ամէն տարերքներն ու իրերը երկու գլխաւոր իրեր լինելու էին զիմեւ : Ազատ քննողութիւնն ու իշխանութեան կենդրոնաւորութեան

* Տես Կենկան նախնիաց թուրումը.

թիւնը : Աինը կրօնական ընկերութեան մէջն էր զօրանում, միւսը քաղաքական ընկերութեան : Աի եւ նոյն ժամանակ եւրոպիումը մարդկային հանձարոյն աղատութիւնն ու բուն միապետականութիւնն էլ էր յաղթահարում :

Անհնարին էր, որ մի օր, մի կռիւ չբացուէր այս երկու իրերու մէջ, վասն զի իրանց մէջ, իրարու հակառակ մի բան կար : Աինն էր, բացարձակ իշխանութեան ջնջուելն ու քանդուելը հոգեւոր կարգին մէջ, միւսը, նրա յաղթելն ու զօրանալը մարմնաւոր կարգին մէջ, մինը եկեղեցական նախնի միապետութեան կործանումն էր պատրաստում, միւսը աւատային եւ հասարակային նախնի աղատութեանց ջնջումն էր վերջացնում : Այս իրերուն մի եւ նոյն ժամանակումը կատարուելն այն բանով էր իրար հակառակ, ինչպէս տեսաք, որ կրօնական ընկերութեան յեղափոխութիւններն աւելի շուտով էին յառաջ դնում քաղաքական ընկերութեան յեղափոխութիւնները, մինն արդէն եկեղ հասել էր մարդկային մտածողութեան աղատուելու ժամանակին, մինչդեռ միւսը տակաւին, բոլոր իշխանութեանց մի իշխանութեան միջումը կենդրոնաւորուելու վայրկեանումն էր : Այս երկու իրերու միասին հանդիպելն իրար հետ նմանութիւն չունենալուն յառաջ չգալուց յետոյ, բնաւ ամենեւին խափան էլ չէր ըննում միմեանց հետ հակառակ ընկելու : Երկուսն էլ քաղաքակրթութեան ընթացքումը յառաջադիմութիւններ էին, բայց տարբեր հանգամանքներու հետ կապուած յառաջադիմութիւններ, բարոյական ժամանակուայ յառաջադիմութիւններ, թէպէտեւ մի եւ նոյն ժամանակին ընկն իրար հանդիպում : Անհնարին էր, որ այս իրերն իրար հետ միարանուելուց եւ հաշտուելուց յառաջ, առանց կպչելու եւ կռուելու իրարու հետ, սրծնէին :

Այս իրերու առաջին անգամ իրարու դէմ հանդիպելն ու իրար ինքիւն Անգլիոյ պատահեցաւ : Աղատ քննողութեան կռիւը, որնոր վերանորոգութեան հետեւանքն էր, բուն միապետականութեան հարուածներին տակն ընկած քաղաքական աղատութիւնները ձեռք բերելու համար եւ բացարձակ իշխանութիւնը, ինչպէս մարմնաւոր կարգին մէջ, այնպէս եւ մտաւորական կարգին մէջ կործանելու փորձն ու ջանքը : Այս է Անգլիոյ յեղափոխութեան նշանակութիւնն ու իր պաշտօնը մեր քաղաքակրթութեան ընթացքումը :

Անգլիական թագաւորականութիւնը, ցամաքային թագաւորականութեան նման նոյն եւ մի փոփոխութիւնները կրեց : Թագաւորակա նութիւնը Տուրքեան (ցելլին) ժամանակ կենդրոնաւորութեան եւ ազդեցողութեան այն աստիճանին հասաւ, որնոր սակաւին չէր տեսնուել : Այս ասել չէ, որ Տուրքեանց զործնական բռնակալութիւնն աւելի ստատիկ եղած եւ աւելի թանկ նստած ընկ Անգլիոյ քան թէ իրանց նախորդներուն բռնակալութեան արածները, կարծեմ, Ալլանտաճէնէանեանց ժա-

սակցութեան ամէն մասերը միաբանում էին եւ հասարակաց թշնամոյն, զէմ էին դնում, բայց երբ վտանգն անց էր կենում, նորոնց ներքին կռիւը սկսում էր եւ ժողովրդային վերանորոգութիւնը նորոնց թաղաւորական եւ ազնուապետական վերանորոգութեան վրայ էր յարձակում, նրա անկարգութիւնները յայտնում, նրա բռնակալութենից դադարեցնում, պահանջում էր, որ իր խոստմունքները բռնէ եւ իր կործանած իշխանութիւնը նորոնց յառաջ չբերէ :

Նոյն ժամանակներումը, Անդլիական քաղաքային ընկերութեան մէջ արձակ եւ համարձակ ընկելու մի շարժում եւ քաղաքային ազատութեան մի հարկաւորութիւնն էր յայտնուում, որնոր մինչեւ այն ժամանակ չէր տեսնուած, կամ թէ անկարող էր ։ Ժ.Չ. դարու ընթացքումը Անդլիոյ վաճառականութեան յաջողութիւնը վերջին արագութեամբ աճեցաւ ։ Մի եւ նոյն ժամանակ բոլոր երկրի հարստութիւնը, կալուածական սեպականութիւնը մեծ մասամբ ձեռքից ձեռք փոխուեցաւ ։ Մի իրողութիւն, մի յառաջադիմութիւն է Պարոնայք, Ժ.Չ. դարումն Անդլիական երկիրներու բաժան բաժան ընկելն աւատային ազնուականութեան կործանուելուն ու ուրիշ շատ պատճառներիցը, որոնք այս տեղ մի առ մի յիշելն ու յառաջ բերելը շատ երկար կը լինի ։ Բոլոր յիշատակարանները մեզ ցոյց են տալի կալուածատէրներու չափազանց կերպով աւելանալը եւ երկիրներուն մեծ մասամբ փոքր ազնուականներու եւ քաղաքայիններու ձեռքն անցկենալը ։ Բարձր ազնուականները լորդերու խորհրդարանը Ժ.Յ. դարու սկզբումը հասարակաց խորհրդարանին չափ հարուստ չէր, ուրեմն միանդամայն մեծ զարդացում կար ձեռագործական հարստութեան եւ մեծ փոփոխութիւն կալուածական հարստութեան ։ Այս երկու իրերու մէջ տեղը մի երրորդ իր էլ էր վրայ հասնում, մարդկանց մտքերու նոր շաժողութիւնը ։ Նշխարեթ թագուհւոյն բոլոր ժամանակը Անդլիոյ զրականական եւ խմաստասիրական ամենամեծ ազդեցութեան արդաստուր եւ համարձակ մտածմունքների ժամանակն եղաւ ։ Պարզակրօնները աներկմիտ դէպի յառաջ էին քշում մի սահմանափակ բայց զօրաւոր վարդապետութեան ամէն հետեւանքները ։ Ուրիշ մարդիկ էլ թէ եւ ոչ այնքան բարոյական, բայց աւելի ազատական, առանց որ եւ է սկզբունքի, անկարգ եւ անկանոն, մեծ փութով իրանց հետաքրքրութեանը բաւականութիւն, իրանց եռանդին սնունդ տուող ամէն դադափարներն ընդունում էին ։ Ուր տեղ, որ խելքի ու մտքի շարժողութիւնը սաստիկ հաճելի բան է ընդամարդկանց, այն տեղ չուտով ազատութիւնը մի ամենահարկաւոր բան կդառնայ, եւ ժողովրդեան զխիցը դուրս գալով տէրութեան մէջ կանցկենայ անմիջապէս ։

Յառաքային Եւրոպոլումն էլ մի քանի երկիրներումը, ուր վերանորոգութիւնը յայտնուել էր, մի եւ նոյն տեսակ մի հակամիտութիւն եւ մի տեսակ քաղաքային ազատութեան հակաւորութիւն էր երեւում, բայց

մարդիկ բռնելը, մասնաւորաց իրաւունքների ոտքի տակ առնելը շատ աւելի յաճախ են ընդում եւ շատ անգամ էլ նրանց մասին լռութեամբ է անցկացուում։ Սրա վտխարէն, խորհրդարանը, տէրութեան ընդհանուր կառավարութեան մէջ աւելի տեղ է բռնում։ Երկրին կրօնը փոխելու համար, յաջորդութեան կարգն ուղղելու համար Հենրիկոս Բ-ին մի նեցուկ եւ հասարակային գործի էր պէտք, այս նեցուկն ու գործին եղաւ իրա համար խորհրդարանը, մանաւանդ Հասարակաց խորհրդարանը։ Հասարակաց խորհրդարանը Պլատածէնէտներու ժամանակ ընդդիմադրութեան մի միջոց եւ մասնաւորաց իրաւունքների համար էլ մի երաշխաւորութիւն էր եղել։ Տուգորներու ժամանակ կառավարութեան եւ ընդհանուր քաղաքականութեան մի միջոց եւ գործի էլ ընդում, այնպէս, որ Ժ.Պ. դարու վերջին, թէեւ ամէն տեսակ բռնաւորութեան ծառայում եւ ենթարկուում է, սակայն իր կարեւորութիւնը շատ մեծացնում եւ իր իշխանութիւնը հիմնում է։ Այն իշխանութիւնն, որու վրայ, հաստատուած է, ճշմարիտն ասելով, երեսփոխանական կառավարութիւնը։

Արդ, երբ Անգլիոյ ազատական օրէնքներու եւ կանոններու վիճակը դիտենք Ժ.Չ. դարու վերջերումը, սրանք կդանենք, Ա. ազատութեան աւաճներ ու սկզբունքներ, որոնք միշտ զրուած են եղել եւ երկնքն ու օրէնսդրութիւնն էլ երբէք աչքից չէ կորցրել։ Բ. արդէն հաստատուած օրէնքներ, ազատութեան օրինակներ, իրաւ է խառնիխառն կերպով եւ իրար հակառակ հին օրէնքներով եւ օրինակներով, բայց բողոքները վաւերացնելու եւ պահպանելու, կամովի կառավարութեան եւ բռնակալութեան դէմ բացուած կռուին եւ ազատութեան պաշտպաններու նեցուկ ընկելու համար բաւական. ազատութեան բողոքներով լիքը, դատաստանական ատեան, ժողովք անկու եւ ղէնք առնելու իրաւունք, քաղաքային տեսչութեան եւ վարչութեան անկախութիւն։ Գ. վերջապէս, խորհրդաբանն ու իր գործութիւնը, որմէ թաղաւորը շատ աւելի պէտք ունէր, վասն զի իր եկամուտներին մեծ մասը վասնել էր, կալուածք, աւատային իրաւունք, եւ չէր կարող ձեռք վեր առնել, իր առանձին սննդունիքն համար, երկրին հաւանութեան ղիմելուցը։

Ուրեմն Անգլիոյ քաղաքական վիճակը Ժ.Չ. դարումը բոլորովին ուրիշ կերպ էր յամաքային Եւրոպիոյ քաղաքական վիճակից։ Չնայելով Տուգորներու բռնակալութեան, չնայելով բուն միապետութեան աւրած կարգաւոր ու կանոնաւոր յաղթահարութեան, այն տեղ ազատութեան նոր հողոյն համար միամուր նեցուկ եւ գործք տեսնելու եւ ապահով միջոց կար։

Երկու տեսակ աղբային կարիք միտին իրարու վրայ եւ հասնում, այս միջոցումը Անգլիոյումը։ Մին կողմանէ, արդէն սկսուած վերանորոգութեան մէջ կրօնական ազատութեան եւ յեղափոխութեան համար մի

ախը, նոյնպէս եւ մի կրօնական կուսակցութիւնն էլ կար, որ կարգիւրդնէ իմանոններ ունէր հաստատելու, վարդապետութիւններ եւ կարգադրութիւններ եւ մի եկեղեցական սահմանադրութիւն զօրացնել տալու, այս կուսակցութիւնն էր Երեցականացը 3. թիւն այս կուսակցութիւնը այս բանին համար իր բոլոր ջանքովն աշխատեցաւ, սակայն իր ցանկացածին չափ չէր կարող բոլորովին զուլս դնելու, պաշտպանողական վիճակումն ընկած, եպիսկոպոսներէից էլ նուաճուած եւ մի բան անելու անկարող առանց քաղաքական վերանորոգիչներէ կամքին, որոնք իր զաշակիցներն ու պիտանացու գլխաւորներն էին, ազատութիւնն էր իր գլխաւոր ցանկութիւնը, որնոր ընդհանուր եւ հասարակ էր շարժողութեան մասնակից եղող բոլոր կուսակցութեանց համար, ինչ զանազանութեամբ որ լինէին : Բաներն ամէնը միասին վեր առնելով, Անգլիոյ յեղափոխութիւնը բոլորովին քաղաքական էր, որնոր մի կրօնական ազգի եւ դարձի միջումն էր կատարուում, կրօնական մտքերն ու կրքերը իրա ձեռնին զործի էին, բայց իր առաջին զիտաւորութիւնն ու յայտնի նպատակը քաղաքական էր եւ դէպի ազատութիւն եւ որ եւ է բացարձակ իշխանութիւն կործանելու էր զիմում :

Հիմա, այն յեղափոխութեան այլեւայլ կերպարանքները ցոյց կը տամ. եւ նրա միջումն իրարու քամակից յաջորդող մեծ կուսակցութեանց վրայ կը թափուի եւ յետոյ Եւրոպական քաղաքակրթութեան ընդհանուր ընթացքին հետ կմիացնեմ, եւ նրա միջումն իր տեղն ու ազդեցութիւնը կնշանակեմ, կտեսնէք եւ զուր, հէնց հայելոյ նման, մանր մուր իրերու տեղեկութեանց, որ այս յեղափոխութիւնը իսկութեամբ առաջին անգամ իրարու հանդիպելն եւ իրար խփելն եղաւ ազատ քնն-

նակ անյայտ մնալով Եղիսաբեթ թագուհոյն ժամանակ յայտնուեցաւ եւ ամէնուն մտադրութիւնը դրաւէլ սկսաւ եւ 1566-թուին Անգլիական եկեղեցիից յայտնադէմ բաժանուեցաւ : Եղիսաբեթ թագուհին, Գաթիլիններէից աւելի պարզակրօններու քամակից ընկաւ հալածելու, բայց այս հալածանքն ամենեւին արդէլք չեղաւ նրանց բարեանալուն եւ յետագայ թագաւորին օրովը մի կուսակցութիւն ընկելուն իրանց միջից մի մեծ մաս Ամբրիկա քաշուեցաւ, որ տեղ Մասաչուսէտումը բընակեցան, Նիւեո Բրիտիս եւ Նիւեո Հաւըն եւ ուրիշ քաղաքներ էլ հիմնեցին : Պարզակրօնները նշանաւոր են եղած իրանց հասարակապետութեան համար ունեցած եռանդովը : Ստուարտներու երկրորդ անգամ ընկնելումը ամենամեծ խաղն իրանք խաղացին :

3 Երեցական անունն է տուում Սկոտլանդում կալլինականներին, վասն զի այս աղանդին մէջ միայն պարզ երեցներ են ընդունուում, որոնք ամէնքն էլ իրարու հետ հաւատար են համարուած, իրանց միջումը ոչ եպիսկոպոս կայ եւ ոչ էլ եկեղեցական մեծաւոր : Երեցականութիւնն է Սկոտլանդում տիրող կրօնը : Այս աղանդն, որնոր ժԶ. դարուց է սկսած, իրա գլուխ ունեցաւ Բնոքս : Երեցականութիւնը մեծ պատճառ եղաւ Մարիամ Ստուարտի քաշած հալածանքներուն Սկոտլանդում, Սկոտլանդ Անգլիոյ դէմ ունեցած հակակրօնական եւ մանաւանդ այն յեղափոխութեան որ Կարլոս Առաջնոյն զլուխը վար դձեց :

քաղաքական իշխանութիւն ունէին եւ թէ իրանց դատելու համար ունեցած իրաւունքը չատ ու չատ ընդարձակ էր եւ թէ պէտք էր կարճացնել եւ նրանց իշխանութիւն վարելուն վրայ հսկել : Սակայն սաստիկ կերպով եպիսկոպոսականութեան կողմն էր բռնում, ոչ թէ միայն իրրեւ եկեղեցական սահմանադրութիւն, իբրեւ եկեղեցոյ կառավարութեան դրութիւն, այլ իբրեւ պիտանացու նեցուկ թագաւորական առաւելապատուութեան, իբրեւ միջոց կրօնական առարկայումը թագաւորին գլխաւորութիւնը պահպանելու եւ պաշտպանելու : Թագաւորին վերին իշխանութիւնը քաղաքական կարգին մէջ արդէն ծանօթ եղած օրինաւոր ձեւերունն ու սահմաններումը դործադրելի : Թագաւորին գլխաւորութիւնը կրօնական կարգին մէջ եպիսկոպոսներու ձեռքով դործադրելի եւ պահպանելի : Այս էր օրինաւոր կուսակցութեան կրկնակի դրութիւնը (կարգ ու կանոնը), որոյ գլխաւոր պարագլուխներն էին, Քլարէնդոն, Ֆոլէպէպըր, Լորդ Քաբելլ եւ Լորդ Ֆալքլանդ ինքն, որ թէ ջերմ բարեկամ էր հասարակաց աղատութեանցը, եւ թէ իր կողմանէ էին գրեթէ բոլոր այն մեծամեծ պարոններն, որոնք ծառայաբար անձնանուէր չէին թագաւորին :

Սրանց քամակից յառաջ էր դալի մի երկրորդ կուսակցութիւն, որուն քաղաքական յեղափոխութեան կուսակցութիւն կանուանեմ, այս կուսակցութիւնն էլ կարծում էր, որ հին երաշխաւորութիւնները եւ հին օրինաւոր պատուարներն անբաւական եղած էին եւ են, եւ թէ մի մեծ փոփոխութիւն եւ մի ճշմարիտ յեղափոխութիւն պէտք էր անել, ոչ թէ ձեւերու մէջ, այլ բուն իսկ կառավարութեան մէջ եւ թէ պէտք էր թագաւորից եւ իրա խորհրդից իրանց իշխանութեան անկախութիւնն առնել եւ հասարակաց խորհրդարանումը դնել, կամ թէ, քաղաքական առաւելապատուութիւնը եւ բուն կառավարութիւնն այն խորհրդարանին եւ նրա գլխաւորներին պէտք էր, որ պատկանէին : Այս կուսակցութիւնն իրա միտքերն ու դիտմունքներն ինչպէս, որ ես այս տեղ պարզապէս յառաջ եմ բերում, այնպէս չէր յայտնում, բայց սրանք էին իրա բուն վարդապետութիւններն ու քաղաքական գլխաւորութիւնները թագաւորին միանեծան ղերիշխանութեան եւ բուն միապետութեան տեղ կամենում էր Հասարակաց Խորհրդարանին բարձրագոյն իշխանութիւնը իբրեւ ներկայացուցիչ ստիպող էր իրեն : Այս մտքին տակով թագաւորած էր եւ ժողովրդեան կամ ազգին ղերիշխանութեան զաւախարը, որու կուսակիցները չատ հեռու էին նրա ծանրութիւնը կշռելուց եւ նրա ամէն հետեւանքները կամենալուց, բայց այս զաւախարն էր նրանց առջեւ երևողն եւ իրանք էլ ընդունում էին նրան Հասարակաց Խորհրդարանի գերագոյն իշխանութեան ձեւովը :

Մի կրօնական կուսակցութիւն, այն է երկցականացը, պինդ կերպով միացած էր քաղաքական յեղափոխութեան կուսակցութեան հետ : Ե-

պաշանջում, կամենում էր մի խօսքով, վերանորոգել ոչ թէ միայն հասարակային իշխանութիւնը, այլ ընկերական յարաբերութիւններն ու մասնաւորաց իրաւունքները :

Յառաջուայ կուսակցութեան պէս, սա էլ մի մասամբ կրօնականով եւ մի մասամբ էլ քաղաքականով էր կազմուում, քաղաքական մասումը բուն հասարակապետականներն էին, Ղուղլով, Հարրիսկաթն, Միլտոն եւ այլն, եւ ուրիշ հասարակապետութեան վարդապետներ : Սրանց չարքումն էին ըստ հանդամանքի ու շահու համար եղող հասարակապետականները եւ բանակին զլխաւորները : Այլոցն, Գրոմուէլ, Նամբերգ որոնք սկզբումը քիչ կամ չատ ջերմ եռանդով էին բայց մի փոքր յետոյ սկսան իրանց անձնական դիտաւորութենից եւ իրանց վիճակի դժբութենից առաջնորդուիլ եւ տիրապետուիլ : Սրանց չորս կողմովն էին բռնած կրօնական հասարակապետութեան կուսակցութիւնը եւ բոլոր մոլի աղանդներն, որոնք ուրիշ օրինաւոր իշխանութիւնն չէին ճանաչում բացի Յիսուսի Քրիստոսի իշխանութենից, նրա զալստեանն էին սպասում եւ նրա ընտրածներուն կառավարութիւնն էին կամենում : Այս կուսակցութեան քամակից, վերջապէս, մի շատ ստորին կարգի աղատամուկներ, սրիկայներ եւ մուկաւանդ երազատեսներ էին զալիւ, որոնք, ոմանց անառակութիւն անել, ոմանց ստածուածքի հաւասարութիւն, կամ ընդհանրական քուէարկութիւն էին խոտանում :

1653-ին, Պարոնայք, տասներկու տարուայ կռուից յետոյ, բոլոր այս կուսակցութիւնները հետզհետէ երեւել եւ չյաջողելով ընկել էին, կամ թէ պէտք էին իրանք կարծել, որ չէին յաջողուել, վասն զի ժողովուրդն այնպէս էր համոզուել : Օրինաւոր կուսակցութիւնը չուտող անցկենալով, հին սահմանադրութեան, հին օրէնքներուն արհամարուած եւ ոտքի տակ ուռնուած լինելը եւ նորաձեւութեանց ամէն կողմից ներս մտնելը տեսել էր : Քաղաքական յեղափոխութեան կուսակցութիւնը, տեսնում էր խորհրդարանական ձեւերուն իրարած նոր սովորութեանց մէջ կորչելը : Տասներկու տարուայ տիրապետութենից յետոյ, տեսնում էր, որ Հասարակաց խորհրդարանն իրա միջից հետզհետէ թազաւորականաց եւ երկցականաց դուրս հանուելովը շատ քիչ անդամներով էր մնացել, որոնք ատելի եւ զղուելի էին ժողովրդեան եւ անկարող կառավարելու : հասարակապետութեան կուսակցութիւնը երեւում է, որ աւելի լաւ յաջողած ըլնի եւ յարտաքուստ էլ իշխանութեան տէր եղած : Հասարակաց խորհրդարանում հարիւրից ատելի անդամ չկար, որոնց ամէնքն էլ հասարակապետական էին եւ կարող չէին իրանք իրանց երկրին տէրը կարծել, բայց երկիրը նրանցից կառավարուիլը բոլորովին մերժում էր, ոչ մի տեղ սրանք, իրանց կամքը չէին կարողանում քըշել տալ, ոչինչ իշխողութիւն չունէին ոչ բանակին եւ ոչ աղջին վրայ : ոչ միութիւն եւ ոչ սպահնդութիւն էր մնացել, արդարութիւն չէր ըլ-

Երկար Խորհրդարանի առաջին տարիներումը ոչինչ ձայն չունեցաւ, սակայն հետզհետէ Գանտօն¹ եւ Բոնաբարրո եղաւ եւ ամէնից աւելի ձեռնտու եղողն իշխանութիւնը կործանելու, թէեւ յետոյ ինքն եղաւ նրան կանգնեցնողը, նրա համար, որ բացի իրանից ոչ ոք կարող չեղաւ ձեռին առնել եւ բանեցնել: Հարկաւոր էր անշուշտ, որ մէկը կառավարէր, ամէնքն էլ այս բանումը անյաջող եղան, նա միայն յաջողեցաւ, այս էր իր պաշտօնը: Մի անգամ, որ տէր դառաւ կառավարութեան, այս մարդը սրուն փառասիրութիւնն այնքան յանդուգն եւ անսահման էր երեւել, որ միշտ դէպի յառաջ էր գլիմել քշելով բաղդին իրա առաջը եւ որոշել էր երբեք կանգ չառնել, առողջ խելք ունեցաւ, խմաստութիւն արաւ եւ կարիւրութիւնը կշռեց, որոնք իր ամենաբուռն կրից վրայ կշռում էին: Անչափ սէր ունէր բացարձակ իշխանութեան վրայ եւ մի մոլեգին փափաք թագն իր տանը գլխին դնելու, բայց հետ կացաւ այդ դիտաւորութենից, որուն վտանգները ժամանակին ճանաչեց, իսկ բացարձակ իշխանութիւն թէեւ իրօք վարեց, բայց լաւ հասկացել էր, որ իր ժամանակին հոգին բացարձակ իշխել չուզէն է, եւ թէ իրա մասնակից

քունն իր երիտասարդութեան կրից կրակին հետ եւ հասուն հասակի խորունկ տեղեկութիւններ ունենալը ցոյց տուաւ, շուտով ամէն ատենարաններից վերին դասուեցաւ եւ ամենուն համբաւը խաւարեցրեց եւ այն կեդրոնն եղաւ, որուն շուրջ կողմը հաւաքուեցան երկրորդ կարգի ժողովրդեան ընտրած բոլոր երեւելիներն ու զօրաւորները: Մի շատ ճառեր ունի առած, որոնք իրան Ֆրանսիոյ Թէմպտենէսի տեղը դնել տուին, այս ճառերու մէջ իր մի խօսքը երեւելի է, երբ թաղաւորին ուղղեց Վերսայլի զօրքերը յետ գրիւլու համար եւ այն եւ այլն: Մի րապո իրան ամենայնադուգն վերանորոգիչ ցոյց տալուց յետոյ, թաղաւորականութեան մօտեցաւ, այս բանիս համար արքունեաց օսկուլու շահուեցաւ արացին իրան, բայց հաւանական է որ համոզմամբ արած ընի: Այս իր վարմունքն իրան շատ թշնամիներ յարուց եւ արդէն իր ժողովրդականութիւնը սկսում էր տատանել, երբոր յանկարծակի մեռաւ 1791-թուին, իր մարմինը մեծ փառասիրութեամբ Բանթլոն (ամենադից մեհեան) տարուեցաւ, բայց երկու տարի յետոյ խաժամուժ ամբողջ նրա դիակը գերեզմանից հանեց եւ քամուն տուաւ: Մի րապո շատ տեսակ զրուածքներ ունի, առաջիններն իր երիտասարդութեան գիժութիւնները, որոնք անառակ զրուածքներ են, միւսները ըստ պարագային զրուածքներ, բայց իր զլխաւոր գործքներն են իր ճառերը, սնանկութեան վրայ, եկեղեցականաց քաղաքային սահմանադրութեան վրայ, թաղաւորին նուիրականութեան վրայ, խաղաղութեան վրայ եւ պատերազմի իրաւանց վրայ, իր պատասխանը Մորի Աբբային եկեղեցական ստացուածքներու մասին:

1 Գանտոն (Գեորգ Յակոբ) երեւելի Ռամկավարը ծնած է 1759-թուին Ֆրանսիոյ Աքսիս-Սիւր-Օր քաղաքում, թաղաւորին խորհրդումը փաստաբանութեան պաշտօնն էր վարում, երբ Ֆրանսիական յեղափոխութիւնը լոյս ընկաւ սա մեծ եռանդով յեղ սփոթական օկոբրունքներին յարեցաւ եւ թաղաւորականութենից բաժանուեցաւ, բնութենից ամէն տեսակ յատկութիւններն ունէր ժողովրդեան վրայ հրամանատար կամ Ռամկավար ընելու, չափից դուրս ազդեցողութիւն, բեղմնավոր եւ ընդարձակ խելք, մի չափազանց վառվառն երեւակայութիւն, մի վիթխարի հասակ, մի ստակալի երեսոյթով կերպարանք եւ մի որոտաձայն խօսել:

կրօն կամ թագաւորական, հասարակապետական կամ պաշտօնակալ, ոչ ոք բացի Գրումուէլից չէր կարող այնքան ժամանակ մի փոքր կարգով կանոնով եւ արդարութեամբ կառավարել, այս բանիս փորձն եղել էր, անկարելիութիւն կար խորհրդարանին թողել, այսինքն խորհրդարանումը նիստ անող կուսակցութեանց, որ իշխողութիւնն էրանց ձեռքն առնեն, որնոր չէին կարող վարել եւ գործածել։ Այս էր Գրումուէլի զբոլութիւնը, մի այնպիսի զրութեամբ էր կառավարում, որնոր քաջ գիտէր ազգին ուղածը չընկելը, հաւանելի եւ հարկաւոր մի իշխանութիւն էր վարում, բայց ոչ ոք չէր ընդունում այն, ոչ մի կուսակցութիւն նրա տիրապետութիւնն իբրեւ սահմանուած կառավարութիւն համարեց, Թագաւորականք, երկրականք, հասարակապետականք բանակն անգամ, որ Գրումուէլի անձնանուէր կուսակցութիւնն էր երեւում համոզուած էին, որ այս տէրն անցաւոր է։ Եւ ըստ ինքեան Գրումուէլ երբեք մտքերու վերայ չտիրեց, հէնց միայն չարին չարն ու ժամանակին պահանջածն էր եղել։ Անգլիոյ բացարձակ տէրը եւ պաշտպանը բոլոր իր կեանքումը պարտաւոր էր եղել քաջութեան գործքեր անելով իշխանութիւնը ձեռքն պահել, ոչ մի կուսակցութիւն նրա պէս չէր կարող կառավարել, բայց ոչ մինն էլ չէր ուզում նրան, չարունակ նրանց բոլորն էլ միանգամայն իրան թշնամի ունեցաւ։

Գրումուէլի մեռնելոց յետոյ, հասարակապետականք միայն կարող էին իշխանութեան վրայ ձեռք դնել, արին այս բանը, բայց յառաջուայ պէս էլի չյաջողեցան. այս անյաջողութիւնը Վտտահոթիւնն պակասութեանց չէր դէթ մոլեռանդ կուսակցութեանց մէջ։ Այս ժամանակներումը Միլտոնի հրատարակած մի թերթը կայ, որնոր եռանդուն քանքարով լինէ է, այս անունն ունի, «Մի հեշտ եւ արագ միջոց հասարակապետութիւն հաստատելու»։ Տեսնուէք այս մարդկանց կուրութեան որ աստիճանի ընկելը, շուտով նոյն կառավարելու անկարելիութեան մէջ ընկան, որուն մէջ արդէն ընկել էին։ Մոնք այն դէպքին առաջնորդն եղաւ, որուն Անգլիան սպասում էր, թագաւորական (ցեղին) վերահաստատութիւնը կատարուեցաւ։

Ստուարտեանց ցեղին վերահաստատութիւնն Անգլիոյ մի ազգային դէպք եղաւ։ Այս վերահաստատութիւնը միանգամայն մի նախնական կառավարութեան արժանաւորութիւններովը երեւեցաւ, մի կառավարութեան, որ երկրին աւանդութեանց եւ յիշատակներին վրայ էր հաստատուած եւ մի նոր կառավարութեան առաւելապատուութիւններովը, որուն տակաւն փորձը չէին արել եւ թերութեանցն ու ծանրութեանցը չէին ենթարկուած։ Հին միապետութիւնը միայն կառավարութեան այն զրութիւնն էր, որ քսան տարուց հետէ իրաւ անյաջողութեամբն ու անկարողութեամբը վստահամբաւ չէր հանել։ Այս երկու պատճառներն եղան վերահաստատութեան ժողովրդացին ընկնուն։ Իրաւ դէմ միայն

Այն ժամանակ կառավարութեան մի նոր դրութիւն դուրս եկաւ, այն է թագաւորական կուսակցութեան մի մասն, որոյ վրայ խօսեցայ Ազատամուլք, վատամարդիկ պաշտօնէից խումբը կազմեցին, որոնց «Գաբալեան»¹ պաշտօնեայք անուանեցին։ Տեսէք ինչպէս էր սրանց հոգին։ Սրանք բոլորովին անհոգ եւ անփոյթ էին սկզբունքների, օրէնքների եւ իրաւունքների մասին, ոչինչ հոգ չունէին արդարութեան եւ ճշմարտութեան համար, այլ միայն ամէն առիթումը յաջողուելու միջոցներն էին փնտռում, թէ որ յաջողութիւնը Հասարակաց Խորհրդարանի ազդեցութենից էր կախուած, նրա կարծիքն էին գրկում եւ ըստ նրա էին խօսում, թէ որ պէտք էր խաղացնել Հասարակաց Խորհրդարանը, խաղացնում էին, բայց միւս օրը էլի ներում էին խնդրում նրանից։ Մի օր կաշառելով եւ ապականելով զործք էին տեսնում, միւս օրն ազգային հոգին էին շողորորթում, ոչինչ հոգ եւ խնամք չկաւ երկրին ընդհանուր օգտին, արժանաւորութեան եւ պատուոյն համար, մի խօսքով մի բոլորովին անձնախնդիր, անձնապաշտ եւ անխիղճ կառավարութիւն, որ եւ է վարդապետութենից եւ հասարակային խորհրդից օտարացած, բայց ըստ ինքեան զործք կատարելումը բաւականին խելօք եւ բաւականին էլ ազատական։ Այս է Գաբալեան, կոմս Դանբիի պաշտօնէութեան եւ 1667-ից մինչեւ 1669 թիւ Անգլիական կառավարութեան հոգին։ Չընայելով այս կառավարութեան անբարոյապնտութեանը, չնայելով իր ունեցած արհամարհանքին երկրին ճմարիտ սկզբունքներին եւ չահելին վրայ, այս կառավարութիւնն այնքան ատելի չեղաւ ժողովրդեան, որ քան որ Քլարէնդոնի պաշտօնէութիւնն եղել էր, ինչո՞ւ համար, նրա համար, որ իր ժամանակին աւելի յարմար էր եւ աւելի լաւ էր հասկանում ժողովրդեան զգացմունքները, նրանք քանի տեղ չդնելով անգամ, չնայած եւ օտարացած չէր Քլարէնդոնի պաշտօնէութեան նման,

1 Գաբալեան պաշտօնեայքը նրանք էին, որոնցմով, որ Կարոլոս Բ. իր առանձին խորհրդեան ատենան էր կազմել, որնոր չորս տարի- 1666-ից մինչեւ 1670 ամենացաւալի մի ազդեցութիւն վարեց Անգլիոյ զործքերի վրայ։ Գաբալեան անուանեցին սրանց, վասն զի հինգ հոգիով էին կազմուած, որոնց անուանց սկզբնատառերը Անգլիական «Գաբալ» բառն էին շինում։ Սրանք էին այն անձինքը Քլիֆօրդ, Աշլէյ, Բիւգէնկամ, Ալլէնդոն, Լոդէրաւ։ Գաբալն է, Հրէից մի զաղտնի վարդապետութիւնը, որով ուսուցանում էին մի խորհրդաւոր աստուածադիտութիւն, որու հիմ էին դնում Աստուածային բոլորման վարդապետութիւնը եւ ուրբ Գրոց այլաբանական մեկնութիւնը եւ մի այլանշակ դիցահմայութիւն, որով կարծում էին հնազանդեցնել մարդկային կամքին տակ գերբնական զօրութիւնը մի քանի խօսքեր արտաբերելով եւ նրանցմով ամէն տեսակ հրաշքներ գործել, այս կրօնն որուն սկիզբն, ասում են, Հրէից Բաբելոն գերութեան գնալուցը ընի, գտնուում է զխաւերապէս Եգիպտայի մէջ որուն հնգինալութիւնը տալիս են Անգլիա Բաբելին, եւ Զօհարը նրա Բէն-Եօփայ աշակերտին։ Գաբալ եւ զաղտնի միաբանութիւն կամ դաւաճանութիւն եւ խումբ դաւաճանների կը նշանակէ։

դիր է գալի եւ միանում բացարձակ իշխանութեան խնդրոյն հետ, կրօնական խնդիրը : Յակոբ Բ. կամենում է պապականութիւնն էլ բռնակալութեան հետ միասին յառաջ քշել : Ահա ձեզ յեղափոխութեան սկիզբնը նման մի կրօնական կռիւ եւ մի քաղաքական կռիւ բաց են ընդունում կառավարութեան դէմ : Շատ հարձուփորձ եղաւ թէ, ինչ պատահում կը ընէր, եթէ Կուլլիէլմոս Գ. չընէր եւ թէ իր Հոլլանտացոց հետ գալիս չընէր վերջ տալու Յակոբ Բ-ին եւ Անգլիական ազդին մէջ բացուած կռուին : Հաստատ կարծում եմ, որ նոյն եւ մի գէպքը կատարուում կը ընէր : Բոլոր Անգլիան բացի մի փոքրիկ կուսակցութեանից միտքանել էր այս ժամանակ ընդդէմ Յակոբի, եւ անշուշտ, որ եւ է կերպով, 1688-թուին յեղափոխութիւնն անում կը ընէր : Բայց այս ճրջնաժամին Անգլիոյ ներքին վիճակի պատճառներից ուրիշ շատ մեծ պատճառներու համար վրայ հասաւ Այս ճգնաժամն, ինչպէս Անգլիոյն նոյնպէս եւ Եւրոպիոյն էլ կար, Այս տեղից եւ այս բանով է, որ Անգլիական յեղափոխութիւնը միանում եւ կապուում է նոյն իսկ այս իրերով : Քան թէ իր օրինակին վարել կարող եղած ազդեցութեամբն Եւրոպական քաղաքակրթութեան ընդհանուր ընթացքին հետ :

Երբ Անգլիոյն, այս, ձեզ աշատմած կռիւը սկսաւ, բացարձակ իշխանութեան կռիւն ընդդէմ կրօնական ազատութեան եւ քաղաքային ազատութեան : Նոյն եւ նման մի կռիւ էլ ցամաքային Եւրոպիոյն էր բացուում. թէ եւ շատ տարբեր մարդիկներով, ձեւերով եւ տեղերով, բայց բանը նոյնն էր եւ նոյն պատճառով էր : Ժ.Գ. Լուդովիկոսի բռն միապետութիւնը ջանք էր անում արեւելեական միապետութիւն ընելու : Գէթ տեղի էր տալի վախճնալու, որ կը ընէ : Իրօք Եւրոպիան վախճնում էր : Եւրոպիոյ մի գաշնակցութիւն եղաւ, սլեւայլ քաղաքական կուսակցութեանց մէջ, այս ջանքին եւ փորձին դէմը դնելու համար : Այս գաշնակցութեան ղրուին եղաւ, ցամաքային Եւրոպիոյն, կրօնական ազատութեան եւ քաղաքային ազատութեան կուսակցութեան զըլուիւը, Օրանիեան իշխան Կուլլիէլմոսը : Հոլլանտաց բողոքական հասարակապետութիւնն իրա զրուիս ռենեսանսով Կուլլիէլմոսը, սկսաւ դէմ կենալ բացարձակ միապետութեան, որուն ներկայացնողն ու առաջնորդոյն էր Լուդովիկոս Ժ.Գ. : Բանը տէրութեանց ներքին կրօնական եւ քաղաքական ազատութեանց վրայ չէր, հապա իրանց արտաքին անկախութեան վրայ : Լուդովիկոս Ժ.Գ. եւ իր հակառակորդներն ամենեւին չէին կարծում, որ այն խնդրոյն համար են կռուում իրանք, որու համար Անգլիոյն կռիւ եղաւ : Կռիւն ոչ թէ կուսակցութեանց մէջն էր անցկենում, այլ տէրութեանց մէջ : Պատերազմով եւ քաղաքականութեամբ (դիպլոմատիով) էր ընում կռիւն եւ ոչ թէ քաղաքային եւ յեղափոխական շարժողութիւններով : Բայց խորը նայելով բանը մի եւ նոյն խնդրին վրայ էր :

Ա Ղ Բ Ի Ի Ր

ԱԶԳԱՅԻՆ ԱՐԴԵԱՆ ՊԱՏՄՈՒԹԵԱՆ

Մեր ուսումնասիրաց մեծ մասին յայտնի պէտք է լինի Յ. Պ. Գ. Շիրմա-
շանեանոյ երեսուն տարիէ ի վեր ժողոված Հայոց գրչագիրները եւ մանա-
ւանդ մեր պատմութեան վերաբերեալ շատ կոնդակները, ազգային մահ-
սերէէրը, եպիսկոպոսաց, վարդապետաց եւ երեւելի երեսկի անձանց ողջու-
նագիրներն, եւ եւս վերջին դարուն քանի մի պատմութիւնները, որոնք
անդայտ են գրագիտաց :

Քանի մի օր յառաջ նրա գրատանումը խօսակցութեան շարն հա-
տաւ պապականութեան կոտորանդաւոյ Հայոց մէջն երբ եւ ինչ
եղանակով մտնելն եւ թէ որոնք են եղած պատճառները : Արոնք շատ
վեր ի վայր եւ անստոյգ են, կամ երբէք չեն յիշուած Չամչեան Հայր Մի-
քայելի պատմութեան մէջը :

Յ. Գ. Շիրմազանեանցը ցոյց տուաւ ինձ մի իսկա-կան բաղմակնիք մահ-
սեր, զրա՞ծ 1706 թուին եւ Հայոց ՌՃԾԵ՝ որնոր անաւ տպում ենք, հաւատ-
տի ենք, որ սրանով մեր ազգային պատմութիւնը պապականութեան ազդի
մէջը մտնելոյ մասին, մի նոր լուսաւորութիւն կոտանաց սոյապի տոյգ
ազդիւրից առած, Քանի մի խօսք այս մահսերի մասին ասելը կարծեմ աւելի
չըլնիր : Մահսերն է երկու էջով զրա՞ծ պիրգ ու հաստ թղթի վրայ :

Գիրն է անցեալ դարու շրջագիրը, այսինքն եղելի գրչով զրա՞ծ
հաստ եւ պիրգ եւ ընտիր ու դիւրին վերձանելի : Ժամանակը մահ-
սերի վերտառութիւնը կամ զլիս քանի մի չարքը մաշած է, վասն
որոյ եւ որպէս մահսերի ղլուխը, նոյնպէս եւ երկրորդ էջի ղլուխն էլ
պակաս են, նրա համար էլ մենք այն տեղրանքը կէտադրութեամբ ենք
տպում : Մահսերի աջակողմի լուսանցն լայն թողած է եւ կարմրադե-
ղով բաժանուած է ստորագրողաց կնիքներէր համար, եւ մեք եւս այս
կնիքներէր որի տակին որ անուն կար, անունը տպեցինք, իսկ ինչ կնքի
տակին որ անուն չկար, այնպիսի կնիքներն հաշուեցինք առանց ստո-
րագրութեան կնիքներէր թուումը : Ասելն հարկաւոր է, որ էն ժամանա-
կուան կնիքները կամ տառերն կամ կերպն ինչ ձեւով են գործածվում
լինում արժանի են հնագիտաց հետաքրքրութեանը : Իսկ նիւթի կամ
ոճի վրայ աւելորդ եմ համարում խօսելն, որովհետեւ կարդացողն ին-
քը կզնահատէ :

ուեստաւորք արամբ մեծամեծօք մինչ ի փոքունս խոնարհեալ իրր ծառայական գոլ ի հեռաստանէ, և ի խորոց սրտէ՝ նախ յերկրպագութիւն սուրբ Իջման տեղի միածնի որդւոյն Աստուծոյ: Երկրորդ երեսանկեալ ստորոյ գահոյնց քո սուրբ յաթոռոյն՝ Թաթէոսի, Բարդուղիմէոսի՝ և Գրիգորի Առաքելոցն Քրիստոսի: Անձրեածին և արտասուահեղ աչօք, բերկրեցեալ սրտիւ՝ համբուրեմք թանալով երկնագնաց յոտդ և բազկատարած բազուկք քո: Եւ կրկնապատիկ օծեցեալ յաջ սրբազանիդ՝ մկրտիչ անմահ դառին Աստուծոյ մարմնոյ և արեան հպեցեալ քահանայապետ: Եւ ասեմք օրհնեալես դու ի վերայ մեր, և օրհնեալ ես յամենակարողէն Յիսուսէ Քրիստոսէ՝ որոյ կամակեցութեամբն հրաւիրեցար հանդէլ ի գահնց սրբոյն Գրիգորի Լուսաւորչին: Եւ ամենեքեանս ասեմք՝ Արժանէ, կեցցէ՛ իբրեւ արքայօրէն՝ զչայրապետն մեր՝ անփորձ և անսասան յուսմեք. իբրեւ զվէմ անդրդուելի: Եւ եղևցիս սիւն հաւատոյ տանս՝ Հայատսանեաց: Զի շնորհաւոր և փառաւորապէս ժառանգեսցես կարողութեամբն յԱստուծոյ աթոռն Լուսաւորչի. և ի պարծանս հայկազուն Արամեան յազգիս՝ հանդերձ հանդիսացեալ յաթոռոյ յաջ և ահեակ հիւսելոց խրմբից՝ արհի եպիսկոպոսացդ և զաստուծաբան վարդապետացդ և կուսակրօն քահանայիցդ և եկեղեցական զասուց կարդաւորութեանցդ: Վեհափառ պարոնացդ և խոճամէլիք զատէ իշխանայր՝ որք են հաւատարիմ տանն յԱստուծոյ որոց մատուցուք ողջոյն՝ Յիսուսաւանդ համբուրիւ, զի ողջ լեցին դահուլութեամբ ի պարծանս յամենայն Հայոց Տեառն մերոյ սրբազան Աղէքսանդր կաթողիկոսին խնդալ նովմբ ի Տէր ամէն:

Զայս գիտութիւն լեցի հոգեւոր հօրդ մերում. զի խոնարհեցուցես յունկն քո լուիցես արզուհալս մեր՝ վեծի մաղթանօք, զոր խնդրէ մանկունք քո և զինչ արարից այսքան երկարութեան իրայն եղևոց եկելոց՝ զոր զործեցին նոր իմ արխանուքն. զի թէ զրեցից զամենայն, երկնչեմք ի լսելացդ մի՛ լեցի ձանձրութիւն. եթէ ոչ զրեցից զվերսն ո՞ ծանուցէ բժշկապետի վեհանձնութեան քում: Զի բազում անդամ ծանուցաք նախագո եղբօր քում. և նա անհոգ լեալ կենցաղաւ

սահմանս Հայոց զգլիկ գլով ի տանէ ի տուն՝ խրատել զնոսս
 դիւրութեամբ, հեշտացոյցք ճանապարհաւ : Զխոստովանու-
 թիւնս եթէ իցէ արուակն և իգակն պէսպէս տիղմն ապա-
 կանութեան՝ զայդ ամենայն ասէ՝ ընդդէմէ բնութեան մարմ-
 նոյ, և ոչ ընդդէմ հոգւոյ : Որ է նախանձ հպարտութիւն՝ և
 հայհոյութիւն, և այլն : Եւ եթէ իցէ որ ընդդէմ բնութեան
 մարմնոյ մեղիցէ, կրեսցէ յապաշաւանս այս՝ Է. անգամ ող-
 ջոյնն ասիցէ դէպ յարեւելս ընդդէմ պատկերի կուսին Մարի-
 ամու՝ խոնարհելով ի ծունկս, և նովինը ներումն լիցի : Եւ
 այսպիսի հեշտացոյցք աղանդիւ պատրեցին բազումս ակամա-
 րաց : Նախ հեշտասէր և փափկասէր չար իշխանք Հայոց զի
 լիցի իւրեանց թիկնապահ, և եղև այնպէս : Եւ եթէ քա-
 հանայից՝ իշխանաց, և կամ ռամկաց՝ դպրաց արանց և կա-
 նանց կուսից՝ մոլորեալ ճողոպրեցան յազգս յազգէս, և ե-
 ղին հատեալք ի մէջ թշնամի՝ և հակառակ միմեանց, խընդ-
 բնով զարիւնս իրերաց հեղցուցանել յերկիր խեռ և նախանձ,
 աղմուկ և խռովութիւն աննուաղ, մատնելով զմիմեանս ի
 բանդի և ի տուգանաց : Եւ ի միում տանն յարիցէ որդին ի
 վերայ ցհայրն և ասիցէ, ով մոլորեալ և գտէտ՝ ընդհր այդքան
 կուրացեալ մնալով մեռանիս հաւատով Հայոց, որ զնալոց ես
 ի վիհս ներքին դժոխս՝ տեսանես ուստի ծնանին ատելու-
 թիւնք՝ և անհնարին խաղաղութիւն, և սոքա քարոզով ոչ
 զղջանան, բայց ողորմութեամբն Աստուծոյ՝ ակն ունինք զբոյն
 հրամանն անիծից՝ արագահաս ժամանեցի ի վերայ այնոցիկ
 որք ուրացան զսուրբ հաւատս մեր, և հակառակին ճշմարիտ
 լուսաւորչադիր յօրինացս, որով խրատեալ ծանիցեն զճշմա-
 րիտն. զի դեր ևս ոչ ծանեան : Եւ յամենայն ազգ և ազինք
 ի գովաբանութիւնս արարկէին զպարկեշտութիւնս ուսանիլ
 միայն ի Հայոց : Եւ այժմ ամաչեցեալք. և տեղացեալ ի վե-
 րայ մեր ծանաք, ծաղրաբանք ծիծաղական, չրէից և այլա-
 սեռից. վասն դարձուածոց և աղթարմա ուրացող, հայհոյիչ
 անարգիչ, անհնազանդ սահմանաց և կանոնաց լուսաւորչադիր
 յօրինացս. և Քրիստոսադաւան հաւատոց հանապազ հակառակ
 և անարգիչ հոգւոյն Աստուծոյ. որ հրաման է իւրոյ՝ ի կա-
 պանս անթողելի : Բ. երկրորդ ուրացեալքն ոչ ընդունին զքա-

ի գիր արկանել : Եւ այս ժէ՛ ամէ՛ յազգիս աւերածութիւնն նախ զպատճառն ասեմք՝ զԿումիշխանեցի Խաչուրաց արեղայն որ քոյէ Յովսէփ վարդապետն վասն ոսկոյ ազահութեանն եւ տուր նմա գաւազան վարդապետական՝ եմոյծ զեկեղեցիս Հայոց և սկսաւ դարձուցանել նախ ոսկերիչ տեղացի գլխաւոր հեշտասէր իշխանացն՝ զի թիկունք լիցին իւրն : Եւ բերեալ զնա Դաղմատացոց ժամէն՝ առ եկեղեցիս Հայոց՝ քարոզեսցէ և որքան վարդապետաց մերոց գային քարոզել՝ և այն չար իշխանքն ի բաց հանեալ վարանէին ձեռամբ ժամակոչացն՝ եթէ՛ մեզ բաւական է Աստուածաբան Խաչատուր վարդապետն Եւ լուեալ ժողովրդեանն զնոսա, որ հակառակ լիալ յօրինաց Լուսաւորչին մերոյ. Ամբօխ կուտեցան յարեան ի վերայ նորա ի մէջ եկեղեցւոյն՝ զի սպանցեն, և նա փախեալ եմուտ առ Ֆռանկս : Եւ ժողովեցաք ամբօխիւ՝ արզ արարաք թաղաւորին. և հրաման ել ժողովեցին զԱթարմայքն և արարին բըրածեծ՝ և եղին ի քիւրէկն ի պատրիարկութեան Նփրեմ վարդապետին : Յետ այնորիկ եղև Մխիթար վարդապետն պատրիարկ՝ և միաբանեալ աթարմայից. կրկին ևս յարուցան Աթարմայքն և տիրեցին զեկեղեցիս, և եղև առաջնորդ Մինաս վարդապետն յԵրուսաղէմայ և կրկին անգամ ժողովուրդն արզ արարին թաղաւորին, և ընկեցին զՄխիթարն և եղին զտեղի Մլքսեթ վարդապետն և արարին հալածանս Աթարմայիցն և Մլքսեթ պատրիարկն միաբանեալ ընդ նոսա : Բերեալ զԽաչուրաց վարդապետն նոցին ի յեկեղեցիս Հայոց : Եւ տեսեալ ժողովրդեանս երրորդ անգամ ծանուցեալ զերսն Նպարբոսին : Եւ ըմբռնեալ զերիս քահանայս Մլքսեթ պատրիարկիւն և եղին ի քիւրէկն : Եւ եղին երկիցս անգամ պատրիարկ զնոյն զՆփրեմ վարդապետն և նա ծերացեալ և ոչ կարէր հալածել և յանդիմանել զնոսա, զի վախեալ սարսաբէր բայց ոչ միաբանեալ նոցա չարեացն, սակայն թոյլ էր և սիրող պատրիարկութեան : Եւ ժողովրդեանս խորհուրդ մտեալ քննուածեմբ. զիր մահսէր առաքեցին Կարնոյ քաղաքն. և խորանօք բերեալ զԱւետիք վարդապետն զի լուեալ էր համբաւ նորա ի մերս՝ որ խափանեալ էր ի նմին ժամանակի զնմորն Կարնոյ քաղաքին և քակեաց զժամատուռն. զոր ծածուկ շինեալ

էին պատրիսներն, և զնոսա ետուր վարանել ի քաղաքէն, և դարեցոյց զխռովութիւնն ի ժողովրդենէս : Եւ եղին Աւետիք վարդապետն պատրիարք, և նա տեսեալ զԵփրեմն ծերայեալ յոյժ դողդոջար զձեռն, և երկիցս և երկցս անգամ ասաց նմա գնալ յաթոռն Եջմիածին՝ և անդ ի ներքո՝ ապաշաւանաց մեռանիլ ընդ հարցն քո բարի է քեզ : Եւ նա ոչ կամէր բաժանել բարեկամացն և նա ետես անփոյթութիւն նմա, և եհան հրաման Եպարքոսէն յաքսորեաց մինչ սուրբ Եջմիածին և անդ առեալ վախճան : Եւ սարսեալ Ախթարմայիցն յոյժ ահայմամբ և բաղումք գոջեցին մեղա : Եւ կոչեաց զՀայոց վարդապետն որք ոչ կարէին մտանել եկեղեցիս Հայոց, ի ահէ չար իշխանաց և պատուէր եղիր վարդապետաց քորովել զսահմանս հաւատոց լուսաւորչադիր յօրէնս : Եւ զերիս սուրբ ժողովն, և զՔաղիկոնն : Եւ ետես սուրբն Յակոբս վանքն ի յերուսաղէմ ԴՃ. քիսէ պարտուց ներքոյ զբաւեալ՝ որք թոյլամորթք առաջնորդք, և չար իշխանք արարեալ զայն : Եւ ելեալ ծերակոյտ քրիստոնէիւք, և վարդապետօք առ թագաւորն ծանուց նմա չար իշխանաց էհ վաճն՝ և զԴՃ. քիսէ պարտսրն, որ նոցա ձեռօքն եղեալ : Եւ նոյն ժամ ել հրաման տրեցէն Աւետիք վարդապետն զառաջնորդութիւնն յերուսաղէմաց և առցէ զառաջնոց հրսապն, և բարձի իշխանքն, և արար այնպէս : Եւ ամենեւին հատան ձեռք չար իշխանացն որք կողպտէին յամ ամէ զգանձան սուրբ յերուսաղէմայ, և աւելուր զպարտան : Եւ սկիզբն առեալ վճարել զպարտան սրբոցն Յակոբս : Եւ ի պատահմանէ բանսարկուին՝ մինչ թագաւորն Անդրիանուպօլիս էր, և Կոստանդնուպօլսի Յաճիւնքն յարուցեալ զօրօք բազմօք մինչ ձՌ. հաշար զնացին բազում զինու. պատրաստութեամբ պատերազմ Անդրիանուպօլիս ի վերայ սուլթան Մուստաֆային : Եւ թագաւորն ժողովեալ այն քան զօրք եկեալ առ ճակատ միմեանց՝ առանց պատերազմի յաղթեալ ի կողմն թագաւորին՝ և փախեալ : Եւ նստուցին թագաւոր եղբայր նորին սուլթան Ահմէտ և բերին Բստամպօլ : Եւ ի նմին խառնակմանն այս յերուսաղէմայ կողպտիւք չար իշխանքն տեղի առեալ վասն զի փոխադրեցան դատաւորքն և բռնաւորքն : Եւ միաբանեալ ընդ Ախթարմա

չար իշխանացն : Եւ ետուն բազում կաշառս . մինչ Խ . քիսէ զի սպանցեն Աւետիք վարդապետն և նոր եպարքոսի հրամանաւ ըմբռնեալ վարդապետն եղին Թագաւորական բերդն զի սպանցեն : Եւ Շէխիսլամն ոչ ետ գիր վճիռ սպանմանն՝ կարդացող և ըրոհպանէ ասելով : Եւ անտի աքսորեցին՝ հեռի կղզի մի կեցեալ և անդ Թ . ամիս : Եւ նորհնձա՛ Թագաւորն սուր եղեալ կոտորեաց այնք զօրագլուխքն՝ որք յարուցեալ գնացին ի վերայ եղջօրն իւրում : Եւ մերոց արզ արարաք Թագաւորին և նա հրաման ետ եպարքոսի իւրում ազատել ըզ վարդապետն, և ի յաքսորանացն դառնալ անդրէն յաթռն իւր՝ և եղև այնպէս : Եւ բազումք ի քրիստոնէիցս ի քիւրէկն եղեալ էին՝ յորժամ վարդապետն եղին ի բերդն, և ազատեցան նոքա : Եւ այնք չար իշխանքն Հայոց փախուստ եղեալ կործանեցան առ ժամանակ մի՝ ոչ երևէին յայտնի շըրջել և ոչ կամէին հնազանդիլ անբարտաւանքն : Եւ կեցեալ յաթռն ԺԵ . ամիս : Եւ չար իշխանք կրկին յարուցին փորձանա և որոգայթ որպէս զսատանայական արհեստաւորութեամբ ըսկսան դարանել ներքուստ և ետուն ըրայիսին կաշառս բազումս և այլոցն ամէնեցուն մինչ Խ . քիսէ : Եւ այս ամենայն դարանակալութիւնն նոցա գիտէր վարդապետն բայց յողորմութիւնն Աստուծոյ յուսացեալ էր՝ սակայն ոչ զիտէր զինքն Ֆռանգստուն գերվարելն : Եւ եկեալ ըմբռնեցին և աքսորեցին երկրորդ անգամ կղզի մի Պոհճա ատա՝ որ մօտ էր Ըստամպօլ : Եւ նստուցին յաթռն զիւր սիրելի փոխանորդ մարտիրոս վարդապետն, որ և իսկ նա յառաջագոյն միաբանեալ խորհրդոց նոցա գոյր հանապազ ի սիրտս իւր ցանկութիւնն իլել զյաթռն ծնողին իւրոյ և խորամանկ լեալ որպէս զՅուդայ մատնեաց զվարդապետն իւր ի մահու տառապանաց : Տեսանիցեն հերձուածողք Թէ զինչ գործեաց Լուսաւորիչ : Եւ Մաթէոս կաթուղիկոսն Սըսա որ փախուստ էր ձեռաց Աւետիք վարդապետին յաղագս դէմի և վիճակի սուրբ Էջմիածնի կամէր հատանել և զրել ի վերա տանն Սըսա . վասն որոյ Աւետիք վարդապետն ծանուցեալ խորհուրդս զայս և յոյժ սրբոս մտեալ և առեալ Ֆէրման Թագաւորական զի աքսորեացէ ըզ Մաթէոս կաթուղիկոսն բռնութեամբ ի սուրբ Էջմիածին առ

Նահապետ կաթուղիկոսն՝ որպէս և կամիցէ՝ նա արասցէ դա-
տաստան ի Սեան, զայս լուեալ Մաթէոսի՝ եղև փախուստ մինչ
վերանալն Աւետիք վարդապետին՝ և ապա յարուցեալ՝ և զնա
եղին առաջնորդ յերուսաղէմայ : Եւ հերձուածողքն տիրե-
ցին զեկեղեցիս մեր. և լուսաւորչածին ժողովուրդս անտանել
սուդ սգեցեալ և արարին հալածանս ի վերայ մեր : Եւ ըմ-
բռնեալ զլիաւորացն մերոց մինչ Խ. մարդ. երկու քահանայս
զՏէր Մանուէլ, և Տէր Յովհանէս. Բ. աշխարհականաց զխոճա
Մարգար Պարթևապետ. և խոճա Սահակն՝ ընդ վարդապետին աք-
սորեցին, և մինչ Խ. մարդ ուղղափառացս ի քիւրէկն և այլք
խստագոյն տեղի արգելեալ որպէս աւուրսն Թէոփոսի կայսեր
արիանսքն տիրեցին զեկեղեցիս ուղղափառաց : Եւ նոր պատու-
րիարզն յերուսաղէմայ զՄաթէոս կաթուղիկոսն Սընա՝ սկսաւ
քարոզ կարգալ զի ձեռնադրեաց զՄարտիրոս վարդապետն ե-
պիսկոպոս և պատրիարք Կոստանդնուպօլսոյ և այլք վարդա-
պետք եղէն ընդ նմա եպիսկոպոսք ի մէջ սուրբ Աստուա-
ծածնի եկեղեցւոյ : Եւ ժողովրդեանս խորհտացեալ ի վերայ կա-
թուղիկոսին, եթէ չէ օրէն Սոս կաթուղիկոսն ձեռնադրու-
թիւն առնել ի վիճակս սուրբ Եջմիածնի : Եւ դարձեալ սկսան
խորհուրդ առնել անօրէնութեան, և ետ խոստանալ ԺԲ. քիսէ
դրամ նոյն Ըրայիսին զի առաքեացէ դահլիճ, և սպանցեն ըզ
վարդապետն ի կղզոջն. և զգլուխն բերցեն առ ի ցոյցս ժողո-
վրդեանն Աստուծոյ ի նախատինս, և իւրեանց պարծանք : Եւ
աշակերտն իւր Մարտիրոս վարդապետն, և Մաթէոս կաթու-
ղիկոսն և մահտեսի Հայրապետն և այլ Աթաբարմայիւք զը-
նացեալ վկայեցին առաջի Շէխիսլամի՝ բազում բարուրս եթէ
արիւն նորա եղիցի ի վերայ մեր, և քեզ սապապ. տուր մեզ
զգիր վճիռ սպանմանն : Եւ Շէխիսլամն բարկացեալ ի վերայ
չարեաց ասելով՝ նա Ըրուհայանէ, նորա բնաւին մահ ոչ գոյ՝
միթէ Աստուծոյ գայցէ : Եւ անտի գնացին Ֆռանսու պալե-
տօզն աղաչելով հակառակ է հաւատոցն ձեր, և մերոյ խան-
գարումն՝ զի գերեցեալ և տարբեա յերկիրն ձեր՝ և անդ փափն
որպէս և կամի սպանցէ : Եւ եկեալ կրկնակի կաշառեցին բըւ-
նաւորքն, և առեալ գիր Ըրայիսէն՝ հանցեն վարդապետն և
տարցեն յայլ հեռագոյն կղզի և ի տանել ի վերայ ծովն՝ և

գիցեն յայլ նաւի Ֆռանկաց և գերեցեն. և արարին այնպէս
 Եւ եղեալ երկաթի կապանօք յոտս և ի պարանոցն տարեալ
 յերկիր Ֆրանսայու և ի քաղաքն Միսինէ բերդն : Եւ մեք յու-
 սահատեալ զվարդապետէն եթէ ծովահնդց արարեալ չէաք
 գիտակ թէ ընդ ո՞ր տարան : Յետ Բ. ամսոյ եկն իւրոյ ձեռաց
 զիրն վարդապետին. և զրեալ զամենայն զիրս տանջանացն և
 խնդրեալ ի մէջ օգնո

. առ հոգևոր հօրն խնոյ Տեառն Աղէքսանդրի,
 և այլն ընդ այլ դրումն զեկուցից հրամանուցդ : Եւ մեք ե-
 լեալ ամբոխիւ արզ արարաք թագաւորին, զամենայն զիրան,
 և զկաշառօք զվարդապետն մեր գերեցուցին պալեօղի խոր-
 հրդեամբն և ոմանց մերոց թելադրութեամբն որք հակառակ
 կան թագաւորութեան հրամանի քում և թագաւորն ծա-
 նուցեալ զամենայն, ընկէց զեպարքոսն եպարքոսութենէ և
 աքսորեաց, և զԲայխն եղեալ ի բանդ չարաչար տանջանօք.
 զամենայն զիրս յափշտակեալ ի յարքունուստ : Եւ ետուր
 զեպարքոսութիւնն յայլում : Եւ նոր եպարքոսն ազատեալ
 զամենայն բանդարգլեալն լուսաւորչածին զԺողովրդենէս՝
 որք ի ձեռաց հերձուածողացն եղեալ էին : Եւ ել հրաման
 թագաւորէն այսպէս՝ եթէ որքան Հայոց յաղղէն թագաւորի
 խային և Ֆռանկացեալքն ըմբռնել. և զփախուցեալքն ի տունս
 իւրեանց կոխել և հանել դնել ի թերահանէս երկաթի կա-
 պանօք, և Աւետիք վարդապետն ուր և իցէ բերցն : Եւ սուրբ
 Լուսաւորչի կիրակի առաւօտուն զՀոստանդինուպոլսոյ զՄար-
 տիրոս նոր պատրիարքն զոր մատնեացն զտէր իւր նա ըմբռ-
 նեալ ի Ղալաթիա Լուսաւորչի եկեղեցւոյ միջումն որ ի նմին
 Ժամի ինքն էր պատարագիչ, և իջուցեալ ի խորանէն և բե-
 րեալ բռնութեամբ առ եպարքոսն : Եւ անտի զմիւսուն Մա-
 թէոս կաթողիկոսն բերել որ էր առաջնորդ յերուսաղէմոյ
 ըմբռնեալ զնա բերեալ է. արամբ. հանեալ զերկոսինն, Մար-
 տիրոսն և զՄաթէոսն առաջն եպարքոսին : Եւ եպարքոսն հը-
 րամայեց առ մեզ թէ զո ի միջի ձերում վարդապետ Աւե-
 տիքը՝ և հմուտ զոյի յօրինացն ձերոյ՝ նա նստցի նորա
 փոխանորդ մինչ Աւետիք Ըրուհպան գայցէ և ի նմին Ժամու

ոչ գոյր վարդապետ ի մերոյ, և բերայք Խարբերթցի զՏէր Միքայէլ էրէցն որ էր վէքիլ յառաջմէ վարդապետին մերոյ եւ եպարքոսն՝ առաջն աչաց Մարտիրոսին և Մաթէոսին արհաւ հանդերձս պատրիարդական ի վերայ Միքայէլ երիցուն պահեսցէ յաթոռն մինչ գայցէ վարդապետն, և կաթուղիկոսն, Մարտիրոսն, հանդերձ է. արամբք և ԼԳ. արամբք ի նմին ժամուռ առաքեաց կապանօք Թերսհանէ՝ որ է տեղիք գերութեան որ ասի դաշ քիւրէկն, և եղեալ շղթայս ծանորահակս. և այս հրաշս Լուսաւորչի կիրակի առաւօտու եղև՝ զի տեսցեն հերձուածք և յամօթ լիցին : Եւ քանիցս անգամ յառաջագոյն որք պարտաւորեալ պատժեցան, և ի յօրն Լուսաւորչի պահոյն՝ և կիրակին հանդիպեալ : Եւ յետ այնր զտէֆտէր խնդրեցաւ եպարքոսէ : Կոչեաց ուղղափառացս թիւ արկանել՝ թէ որ քան Աթաբարմա գոյ ի միջն ձերուժ, զտէֆտէրն բերէք ինձ : Եւ գրեցաք զղլխաւորաց ԼԳ. մարդ. և այլն. Եձ. սակս ամէնն ոչ գրեցաք և տարեալ տվաք : Եւ ի սմին ժամուռ եկն Յովհաննէս վարդապետն Ըստամպօլ որ էր սերելի և բարեկամ Աւետիք վարդապետին, և սա էր յերկրէն Աճմա եղէգացի, և սիրտ սորա յոյժ ցաւեաց ի վերայ վարդապետին գերութեանն և վահանաւորեալ սմա եղև առաջակա Լուսաւորչածին ժողովրդեանս՝ և եպարքոսն առաքեաց գունդս միւս կիրակի առաւօտուն՝ կոչեաց զՅռանսու ժամն՝ և ըմբռնեցին ԻԳ. մարդ՝ և այլքն փախեան և ի նմին ժամուռ առաքեաց քիւրէկն, և սկսան ըմբռնել մինչ Զ. մարդ. և կին մի այլ ի զքսանն այս Զ. ամիս է որ ոչ եղև հնար ազատման նոցա. և այլք փախեան յայլ երկիր. և այլք ի տունս իւրեանց են թաքստի՝ որպէս հալածի եղէքն ի կայծականց՝ այնպէս հալածեալ կան չար իշխանքն համախոհիւքն իւրովք : Եւ Յովհաննէս վարդապետն արդ ետուր եպարքոսին, եթէ զքիւրէկի եղեալ կաթուղիկոսն և Մարտիրոս վարդապետն է. արամբք հանել և ի տանջանս զանազան՝ և կրակացեալ սաղավարդ ի զլուխ նոցա. և ի կախախտնի՝ ոչ արասցես, և նոքա գուղիղն ոչ ասեն՝ թէ որպիսի ինչ իւրիք՝ և կամ որոյ թելադրութեամբ և կամակցութեամբն գործեցին՝ և կամ ուր իցէ վարդապետն՝ կենդանի է թէ մեռեալ : Եւ արարին այնպէս : Եւ ի տան

ջանացն բացաձայն խոստովանեցան զուղիւն՝ թէ մեք այն ինչ անուէն մարդկանց կամակցութեամբն, և ֆռանսու ելչի հետն խոսիւքն՝ և նաւմի նոցանէ բռնեցաք Ռեճ. զուռուշ զվարձն և յղեցաք առ փափին և այլն և նոյն գրեցին ի թխդի և ծանուցին եպարքոսին, և նա կոչեաց պալեօզն և խիստ յամօթի հարեալ և նախատինք, եթէ դու զթագաւորին հաս ըրայան զփաթրիկն գողայեալ յերկրէս. և նա ինքեար հրաժարեցաւ թէ ոչ գիտեմ. և վարդապետն եկեալ գիրն ցոյց ետ իւրն և Բ. Տաճիկ գերի որ բերեալ էին զգիրն՝ և նոքա վկայեցին թէ՛ մեք տեսաք զվարդապետն Միսինէ քաղաքն ի նազարէթն երկաթի կապանօք. և աղաղակեաց մեզ՝ զգիրս՝ բերաք, և պալեօզն ասաց թէ՛ տեսանեմք հարցաքննեմք գիր յղեմք թէ անդ է բերցեն՝ սակայն ես այդ բանէդ խապար չեմ: Եւ եպարքոսն՝ կրկին կրկին թենպիհ արարեալ՝ թէ զայս բանս թագաւորին լուրն եհաս՝ անհնարին է եթէ ոչ բերցես՝ մեծ ֆնաս կրելոյ էք՝ ահա ասացի ձեզ: Եւ լուսաւորչաճին ժողովուրդքս միահազարէն սուգ՝ և մեծի խռովութեան միջի եմք՝ երբև զծովու ալիս լի ծբմամբ՝ որ ոչ գոհանդարտութիւն՝ զի ամենայն աւուր ցովաննէս վարդապետին երթևեկութիւն առնեմք հանապազ ի դուռս արքունական աշխատիմք արդուհալիւ՝ վասն գալստեանն վարդապետին՝ ահն ունիմք յամենայն ժամու:

Դարձեալ զայն և ևս ծանուցից հրամանուցդ՝ ըստ առաջնոյն հրաւիրեալ նուիրակաց որք գային ի սուրբ Եջմիածնա օրհնեալ մեռոնիւ: Նախ Մինաս վարդապետն, որ բազում պատճառ եղև յարաբարդել զպարտան սուրբ յերուսաղէմայ մինչ ԲՃ. քիսէ. միաբանեալ ձեռամբ չար իշխանացն յորժամ եղևն առաջնորդ յերուսաղէմայ: Ներկորդ եկեալ քոլէ ցովսէփ վարդապետն, որ յայտնի ցուցանէր զինքն բարեկամեակարնակ ժողովոյն՝ որ բնաւ ոչ լուաք ի նմանէ ի քարոզեալն զմիաւորութիւն բանին և մարմնոյն անշիթթ զոլ ի Քրիստոս մի բնութիւնն, և էր սիրելի բարեկամ նոցա: Եւ սա կամեցաւ ումեմն թաչատուր աքեղայի միոյ՝ տալ գաւազան վարդապետական կարգի՝ զի յայտնապէս քարոզել զեկեղեցիս Հայոց զազանդն ֆաղկեպոնի: Եւ լուաք զայս իրա գրեցաք գիր

առ սուրբ Գէորգա եկեղեցին ի ձեռն քոյէ Յովսէփ վարդապետին, մեծ գուշութեամբ աղերսանօք՝ զի մի տացէ գաւազանս և իշխանութիւնս նոր ոմն հերձուածոյն : Եւ նա անտես արար զգիր մերոյ աղերսանաց, առեալ նոցանէ ոսկի՝ և արծաթ : Սկսաւ կոչումն. նղովեաց զամենայն հերձուածսն յանուանէ և ոչ զՔաղկեդոն. և ոչ զԼևոն : Եւ այնու ճոխացան շատացան հերձուածողքն օր օրէ : Եւ տեսեալ զլուսաւորչածին ժողովրդեանս՝ զգաստ անիծելոցն որք շատացան, վասն որոյ միաբանեալ մերոց զրեցաք զերս եղեցն մահսերական կնքով՝ առաքեցաք առ կաթուղիկոսն գանկատ. ԻԴ. չար իշխանաց ի Անդրիանուպօլսէ, և այլն ի Կոստանդինուպօլսէ : Եւ հոգեւոր տէրն առաքեաց նոցա անէծս՝ և կապանս : Եւ զիրն բացեալ յեկեղեցիս մեծի հանդէսիւ՝ ով հրաշալին երգով՝ կրկնապատիկ նղովեցին դերաբոյս հերձուածողսն յանուանէ : Եւ որոշեալ ի բաց հերքեցաք զուրացեալքն յեկեղեցւոյն Աստուծոյ : Եւ ի յայնմ ամի հրաւիրակն ի սուրբ Էջմիածնա վարդապետն եկեալ մեռոնիւ, և այնք դասն Ախթարմայիցն սկսան պատիւս առնել նմա խաբէութեամբ կերակուրս պէսպէս՝ և ըմպելեօք խնէշացուցեալ. թէպէտ ինքն ոչ էր նոցա աղանդիւն սակայն ոչ յանդիմանեալ՝ և ոչ սաստեալ. և ոչ զսահման հաւատոյս արտաբերութեամբ քարոզեաց : Եւ մերոց ստէպ ստէպ գուշացուցեալ՝ զի է քեզ՝ ընդէր ոչ քարոզես զսահման հաւատոյս մերոյ՝ յանդիման կացուցանելով զուղղափառութիւն լուսաւորչադիր յօրէնս շարոյ. սաստելո՞նոցա դառնալ ի յուղղութիւն : Եւ նուիրակն Էջմիածնա զայս պատասխանեաց մեզ ԶԻ՛նչ և սփոյթէ ինձ, զի ոչ է հրամայեալ վեհէն իմոյ՝ գալ ի տեղս արիանել խոփութիւնս, զայն ևս ունիմ հրաման առնել զնուիրակութիւնն իմ և տանել յաթոռն առ վեհէն իմ : Եւ ել գնաց Անդրիանուպօլսիս՝ զայն բանադրեալքն ի վեհէն ԻԴ. զլիաւոր արանցն պատուեցեալ ըմպելեօք որպէս և զրեցաք ի վերոյ՝ առեալ ինոցանէ Ա. քիտէ ստակ առանց զղջանալոյ՝ որ հաւանէին ամէն մարդ մին մին քիտէ տալ յաթոռն՝ զի բարձի բանադրանքն. և խաբեցին զհոգեւոր տէրն եթէ զղջացան՝ և բերին արձակումն, որ նոքա մինչ ցայսօր ի նմին դառնութեանն կան և ֆան և գործեն չարութիւն : Բնաւ ոչ զարձան Ախ-

Թարմայութենէ՝ և գոն յամառեալ և շարաշիռեալ իրերոց
 պիղծ խմորուն ֆաղկեգոնի : Եւ մերոց նախ առաք մահսէն
 ոչ ինչ արարին վասն կաշառոյ՝ հրաւիրեալքն Եջմիածնի :
 Վասն որոյ՝ զի արդ աս յղբասցուք ծնունդք սուրբ հօրն մե-
 րոյ Գրիգորի՝ որ բազմաչարչար վշտանօք ծնաւ զմեզ ի խա-
 ւարէ ի լոյս : Որոյ հիմանն շինեցաւ եկեղեցի հրամանաւ հօր
 Որդւոյն Միածնի՝ սուրբ Հոգւոյն, ըստ որոյ կոչեցաւ Սիոն
 հաւատոյ տանս հայկազնւոյ, այժմ որդիք Սիոնի՝ արկանեն
 զարհամարանս Սիոն, հեշտարառիւ շրջել զհաճոյսն հեշտա-
 սիրաց՝ յաղագս ոսկւոյ՝ և արծաթոյ : Ի թիւ արկութեանս
 զայս ինչ ամբաստանութիւն մի իմացի մնաս յաթոռոյն,
 և զգանձանակի նմին ասեմք յաղագս ոսկւոյ և արծաթոյ.
 քաւ և մի լիցի զայդ մտաւ ածել : Որպէս զի պարտական է
 որդիք հատուցանել զվարձս ծնողի զնոյն պարտական եմք մարմ-
 նով, եթէ ոչ հոգով : Յաղագս այնր գրեցից հրաւիրեալ նը-
 ուիրակաց՝ որք երես պաշտութեամբ շրջին. ոմն կաշառօք.
 և ոմն ղզիկ գոլ երկչոտութեամբ երկնչիւր յումեք : Եւ ոմն
 թէ ինչ փոյթէ ինձ քարոզել զուղիղն ընդ դէմ երկարնա-
 կաց քան զի ժողովն իմ անձինս ոչ արկանեն փող ի գան-
 ձակս իմ զայս և այս բան նիւթեն ի միտս իւրեանց վասն
 մոլեղնութեամբ խաբանեն ճշմարտութիւնն, և ոչ յարձա-
 նացուցանիցեն զբանն Նիւրդի՝ որոյ հիմանն շարահիւսեցեալք
 գոն յոլով վկայս՝ հայրապետաց, և աստուածաբան վարդա-
 պետաց՝ նախնեաց սրբոց զրեւոյ ի գիրս աստուածաբանու-
 թեանն իւրաքանչիւր ումեք : Եւ որ ոք ծարաւի իցէ՝ խընդ-
 րիցէ և ի գտանելն նախ արբցէ ինքն կատարեալ. և ապա կա-
 րողացի արբուցանել ոմանց որք ծարաւի իցեն, և ասէ՝ առ-
 ցէ զվարձս բազումս : Արդ ոչ բնաւ զգուշացուցեալ եկե-
 լոցն ի գիր առեալ բանիցս, որոյ զանց առեալ զհիւանդս ան-
 բուժելի և գնացին. մնաց որպէս գիշատեսակ ցաւս փոխելով
 միմեանց շատացեալ բազմացան : Հինգերորդ, եկն հրաւիրակ
 այս անուն՝ վարդապետն ի սուրբ Եջմիածնէ, միամիտ գոլ. զզիկ
 բնութեամբ նա ևս ընդ նոցին առեալ նմանութիւն բերէ
 զինքն վախեալ ումեք : Զայս ինչ հարկ եղեալ ժողովորեանս
 զրել զպակասութիւն իր մի մնասո. ընդդէմ կանոնական հարցն :

Եւ Ըստամազուրու սահմանս մօտ Ղալաթիա քաղաքն երիտա-
 սորդ մի ու մեմն դատրի զկուսուլթիւնն ներդործեալ խաբանօք
 իրբ՝ նա առցէ իւրն կնուլթիւն. և ի գիտանալն ոչ էառ, այլ
 յայլում դատերուջ դրաւեցաւ նշանօք : Եւ եկն զտէր աղջկանն
 առ պատրիարզն, և նա ոչ ետ հրաման առնել յետինս, այլ
 զայն՝ որ գիտաց զնա : Եւ երիտասարդն, եկեալ առ նուիրակ
 վարդապետն, և նա զրեալ զիր այսպէս : Ես նուիրակ վար-
 դապետս ետու հրամանն Ներսէս վարդապետի խաթերն, որ ի
 ժամանակին պատրիարդ էր. յետինն առեալ պսակեսցէ և ոչ
 զառաջի գիտացեալն : Վասն որոյ բազումք գիտողաց զայս.
 և յոյժ զզուեալ վիրաւորեցան, եթէ յօրէնս մեր ի թուլա-
 մորթ սևագլուխոց է աւերումն, և քանդումն ամենայն իրաց
 աւանդ որ ոչ ունիմք զսոցա քննիչ կաթուղիկոս ասէին : Զայս
 մեծ ի աղբրսանօք խնդրեմք ի քէն առաքեսցես խորխաց տա-
 տուածաբան վարդապետացդ երկուս և կամ երիս, որ մինն ա-
 շակերտացդ յերուսաղէմայ եկեալ Ըստամազուր. և սիրեցեալ Ա-
 ւետիք վարդապետէ յոյժ վասն առաւել գիտութեամբն և
 քարոյզէր ընդ դէմ երկաբնակ ժողովոյն՝ վասն որոյ սիրեցեալ
 յոյժ ի ժողովրդենէս : Եւ վարդապետն զնա արար ամենեցուն
 հաւանութեամբն հաւատարիմ յերկուց յաթուոց իւրն վէ-
 քիլ յերուսաղէմայ և Կոստանդնուպօլսի, և բազումս մոլո-
 ընլոցն դարձոյց զուղղափառութիւն գերագոյն քարոզութեամ-
 բն և կարկեսաց զբերանք երկաբնակաց հակաբանութեամբ, և
 ինքն էր Խղմիրցի Ոհաննէս վարդապետ աշակերտ հրամանուցդ
 ասէր զինքն և նա յղեալ առաքեսցես միապէս ընդ վարդա-
 պետացդ՝ եկեալ միսիթարեսցէ զմեզ մնալով աստէն՝ յամ. յա-
 մէ, ուսուցանել ի դպրոցի զմանկունս քո, որպէս և վայելէ
 բազմութիւն ժողովրդեանս, որքանութիւնն գո ձմ. զոր օրհ-
 նեմք զԱստուած և զքեզ որ յառաւելիմք ամենայն քրիս-
 տոնէից ազգաց : Միթէ ոչ է արժան դպրատանց և վարդա-
 պետք գիտունք, զեանդանալ ի տեղս որոց ուսեալ պայծառա-
 ցեալ ճոխացի յազգս որով մաքրեալ սրբիցիմք պիղծ խմո-
 լուն Գաղկեպոնի : Գարձեալ զի յամենեցունց խնդիրքն կըրկ-
 նսպատիկ և հազարապատիկ խնդրելով խնդրեմք ի սուրբ հօ-
 ընդ՝ քանզի ճարն մնաց հրամանուցդ՝ միայն զիր մի ի վերայ յա-

Թողալալին Պետրոսի առաքելոյն՝ Բ. եպիսկոպոսիւ՝ ծանուցանել նմա զամենայն զիրա խաբէութեան ասթարմայ ուրացողացն մերոց՝ և խնդրել զեպիսկոպոսն Հայոց՝ զի ոչ է օրէն զեպիսկոպոսն Հայոց երկաթի կապանօք գերեցուցանել լոկ աշխարհական մի՝ և այլ բանք յայլում տեղում գրեցաք. բայց հրամանուդ որպէս վայելէ՝ խնդրեմք վաղվաղակի զպաղատանս շնորհեա՛ մեզ՝ և առաքեա բազում մասամբ և բազում օրինակօք : Մինչ զի մի մահացուցանիցեն զի յողորմութիւնն Աստուծոյ յուսացեալեմք. զմահ և զկեան ի ձեռնն Աստուծոյ է : Դարձեալ զնոյն կրկնեսցուք վասն վարդապետացդ գալ ի տեղս՝ քաջաբանք յամենայն կողմանէ ոչ յերկնչել յումեքէ և ոչ ի արքունուստ զարհուրանաց՝ որպէս զտեղի եղեայ քաջասիրտ զՈվհաննէս վարդապետն եղեգեցի որ բազում անդամ ընդ գէմ Թագաւորացն բռնութենէ ոչ երկնչլ՝ կալ յանգիման տալ պատասխանիս՝ որպիսի իրացն առնել զեկեցումն և յոյժ ներհակ ասթարմայիցն և խնդրէ զԱւետիք վարդապետն վասն այն մեք զսա արգելեցաք կալ ի տեղս մինչ վարդապետն գայցէ : Եւ հրաւիրեալքն ի սուրբ յաթոռէն՝ զի մի լիցի ըստ վերոյ գրեալ Թուլասիրտ նուիրակաց. բայց Իզմիրցի Յովհաննէս վարդապետն միապէս գայցէ : Դարձեալ և ևս խնդրեմք վասն տպագրութեանց՝ որ ոմանք զսուրբ գրրեանս ապականեցին : Այժմ խնդրեմք հաստատումն տպագրութեանցն գրել ի վերայ Գրիգոր դպրի՝ զի սա ընդ մեզ է և հաւատարիմ սուրբ յաթոռոյդ մահուչափ : Եւ ոմանք ընկերացեալ ընդ սմա վասն այսմաւուրք տպելոյ. և տպելին Գրիգոր դպիրն ԹՃԿ. այսմաւուրք. և ընկերք անողորմ զրկել համեցան զԳրիգորն : Եւ հրամանդ արացես զգատասան որպէս վայելէ՝ և զայլն ի յայլում տեսցես զի մի երկարացի բանքն ի տեղիս՝ և ևս տուգախեցի այրի Ղազար էրէցն որ Իզմիրցի Յովհաննէս վարդապետն տեղեակ է բանիս և այն Ղազար էրէցն՝ ստաբան և խարեբա՝ բազում փնաս հասոյց տայ Գրիգոր դպրիս և առեալ բազում տպագրեանց կաղպարներն փախեալ : Եւ խնդրեմք զնա ձեռացն առնել՝ և յղել առ մեզ : Եւ դարձեալ այսօք են դասք զխաւոր ասթարմայիցն. որք պատճառ եղին բազում մոլորեցուցանելոյ և հակառակ

սրբոց յաթոռոց և քակտիչ լուսաւորչադիր յօրինացս մեր. և այլայլողք, անարգիչ և հայհոյիչ եկեղեցւոյն մեր : Եւ անհնազանդ սուրբ Էջմիածնի : Վասն որոյ խնդրեմք ի սուրբ յաթոռէն և ի սուրբ Իջման տեղէ՝ և քո անանց հրամանէն որ ունիս իշխանութիւն ի Քրիստոսէ՝ ճշմարիտ առաքեալն Քրիստոսի՝ դու՝ որ կարող ես կապել և արձակել յերկրէ յերկին մարդիկք և հրեշտակ՝ և ամենայն ոգիք : Եւ առաքենացես զանէծս՝ և զկապանս անթողելի յանուանէ զամենայն հերձուածողսն և զկնքեալ մոհրերս պահեցես ընդ քո մինչ վկայութիւնն վասն դարձի սոցա ոչ եկեացէ. զկնքս այս ամենայն առ յաթոռ քո և կամ ինքեանք եկեացեն յաթոռ քո, ոչ լինել ներումն՝ որպէս զի տեսանեմք ճշմարիտ զեղծ անիծելոցն :

Աստուածածնա եկեղեցւոյ հերձուածողքն են,

Նախ ճամճը որդիք կարապետ էրէց, Մկրտիչ էրէց, և իւր եղբայրն Եղիան. սա աշխարհական է. — Ծուռ վլի որդի Նրեմիա էրէցն, և իւր եղբայրն Խաչատուր էրէցն և սոցա եղբայր տիրացու Յակոբն որ բազումս մոլորեցոյց. — Սիմէոնի Զաքարիա էրէցն. . . . ումնն հերձուածողի և ոչ սատակեցաւ. Ճլեցի թոռ Սարկոս էրէցն :

Դարձեալ և այսոք թէպէտ ոչ են հերձուածողք, այլ միաբան հերձուածողաց վասն կորստեան վարդապետին և հակառակ սուրբ լուսաւորչի յաթոռոյն և ոչ հնազանդ ժողովրդեանն Աստուծոյ են այսք :

Եւ Աճէմ վարդան էրէցն, և Բէչի Արութիւն էրէցն. — Եւ Թաւութի որդի մահտեսի Սահակն և իւր եղբորորդին Ոհանէս. — Աստառճի Առաքելն. — Եւ են այսոքիկ դասք աթիթարմայիցն զլիաւորք. — Նախ Թիւթի որդիք Ղոյումճի Արութիւնն և Ովհանէսն և Յակոբն Սուկիաս. — Շահամիր որդի Առաքելն, Ղալանկճ Ղոյումճի Մկրտիչն. Մըխլայիմ որդիք կարապետն և Ովհանէսն և իւր տղան ի Հռոմ յղեալ է. — Թէլճի Մկրտիչն. — Թէլճի Խաչատուրն. — Զալլի Աբրահամն. — Ղուռու պոխ որդիք Պէկլէրն և Տէլվէթն. — Ասկէր որդիք. Նիկողոս և Ովհանէս. — Բէպէճի որդիք, Պուռնազ տիրացու Գրիգորն. — Քոճէք որդի Յակոբ, և վարաթի պատմաճի Սիմոն և իւր տղան ի Հռոմ յղեաց. — Բիւլհանճի որդի մահտեսի Պետրոսն : Ղուռուճոց գլուխ Սատէսն, և իւր տղան Իսիեքճի Ովհանէսն. — Ոսկերիչ Ովհանէսն. Եւ այս վերոյ գրեալքս իւրեանց կանամք որդովք և դստերովքն են հերձուածողք — Էսկիճի որդի Վէլլիւ խանն զերդի Գրիգորն իւր կնան Փէսան Աբրահամն. — Շալխամ զղի

սա եղև պատճառ վարդապետին աքսորման եւ Սրմակար, իշճի վեղիրի տանն եւ ձեռամբ սորա կաշառեցին եւ արարին որպէս եւ կամեցան անիծեալքն. — Ղոյումճիոց իքլթ պաշի Արուծիւնն հերձուածող :

Եւ այս են սուրբ Գէորգա եկեղեցւոյ հակառակքն եւ Ֆռանկացեալքն :

Քեամիրճի որդի Կոմիտաս էրէցն. — Կարապետ էրէցն. — Լէվնտ Յակոբ էրէցն, — Մաթէոս էրէցն. — Ջիհննէմ Մէրսիւհի Նասյի էրէցն. — Դաւիթ էրէցն. — Աղարիպի որդի Կարապետ էրէցն :

Եւ այսոք են զխաւոր ախթարմայ աշխարհականք :

Սահատճի Գրիգորն. — Աշան Յակոբն. — Լէվնտի եղբայր պէնկլի Արուծիւնն. — Քոստէպէկ Մինասն. — Ղասէֆէթ որդի Մինասն եւ իւր աղան Նսային. — Էքմէկճի որդի Գրիգորն. — Չուլա Յարուծիւնն եւ իւր եղբայրն Ապուլլահն. — Հաւկուր Մկրտչն. — Քեմլիսաճի Արզմանն. — Ոսկերիչ Սողոմոնն. — Աւթուն թոփ Ուլանէսն. — Պուռասցուն փէսան. — Պուռնազ Խաչատուրն եւ իւր որդիքն. — Ոսկերիչ Ուլանէսն. — Էլպէկի որդի Նրեմիան. — Ախթեր որդի Գէորգն — Ղաղէղ Մէլքոնն եւ իւր որդին Հոմբուզն, որ փաթկեալ լեալ է Ֆռանկաց եւ սա եկն Ըստամպօլ եւ մեք յանդիմանեալ նոս եւ նա անդրէն փախաւ ի Հոմ :

Եւ այսոքիկ են հակառակ սուրբ յաթոռոց վասն հարամխոռ թէլ պիսք, որ այժմ եղեալ են կորաղլուս, թէպէտ սոքա ոչ են ախթարմայք, այլ պատճառք աւերման եւ սուրբ Երուսաղէմայ պարտքն սոքա են արարեալ : Եւ վարդապետին աքսորմանն եղին սոքա եւ այլ հարաբարոյս յարուցանեն միաբանելով ընդ ախթարմայիցն վասն օլտի իրեացն զորձեն զայս եւ են այսոքիկ :

Նախ ոսկերիչ Սրապիւնն. — Ճիկէրճի Քիստոստուրն սա Ֆռէսկ. — Ժամ տէլիսի ոսկերիչ Մկրտչն. — Քեապէպճի ոսկերիչ Մկրտչն. — Քէրէստճի Գասպարն. — Ոսկերիչ Ղաղարն. — Քէրէստճի Յակոբն. — Ոսկերիչ Նուրն. — Ոսկերիչ Մարտիրոսն. — Պուռասալու թէլպլս Գրիգորն, որ հայհոյիչ է յօրինաց. — Խալէմքէր Մաղաքիան. — Սառաճ Պաղտասարն :

Եւ այսոք են կին արմատք :

Որ սոքա պատճառք եղեն վարդապետին աքսորմանն, որ սոքա իշճի զօլուլ, մոռնէին առ կանանց — մեծամեծացն եւ միաբանեալ ընդ ախթարմայից տալով ձեռամբ սոցա, կաշառք նոցա կանանցն եւ նոքա ընդ արանցն զողանալով զմիտան, եւ այսպիս առ իթ եղեն անիծեալք կինքս այս բողաբարոյք մոռտառքն եւ են այս :

Իշճի Մարթա կին. — Ղաղէղ Իբրահիմի կինն. — Մուրացիանի սողաշխարող աղջիկն. — Եքմէրճի Նդիպի կինն. — Թոփալ Նդիպի կինն եւ աղջիկն Ֆռէսկաց ապաշխարող. — Պողաճու աղջիկն որ է ապաշխարող. — Շանշինի կինն եւ աղջիկն ապաշխարող. — Աւթուն թոփի կինն եւ իւր

ապաշխարող աղջիկն. — Տէփանի քէյնն եւ Էդիդ կիկն, — Ուկերիչ Զա-
քարիան. — Ահէմ Արուսիւն. — Զէքէթիայի որդին Աստուրն. — Քէպէճի
Սէրգիան. — Պօլսալուի Գրիգորի աղջիկն — Թումանճանի աղջիկն :

Եւ նոյսքիկ էն նորր յաթնոյն Էջմեածնի եւ սուրբ Գրիգոր լու-
սաւորչին հակառակ եւ առիթ աքսորմանն վարդապետն :

Նախ Մաթէոս կաթողիկոսն Արտա, սա բազում ժամանակ յո-
ղով գոյն գործեաց զԷջմիածնի յաթնոն հատանել. բովանդակ յերկիրն
Հռոմստանն կապել ի Սըրա տանն եւ աստ Աւետիք վարդապետն ընդ
դէմ կացեալ նմա յաղթեաց ոգայէն եւ զրեալ ի վերոյ :

Երկրորդ Մարտիրոս վարդապետն, որ ձեռնասուն աշակերտ էր Ա-
ւետիք վարդապետն սա միաբանեալ ընդ Մաթէոս կաթողիկոսին եւ
մատենաց զվարդապետն իւր. — Եւ Պալք-քէտէրցի Հայրապետն :

Եւ ոտքա ոչ են հերձուած ախթարմայիցն, այլ միաբանեցան ընդ
նոյցին չարեացն, վասն կորստեան վարդապետն, որ այժմ պատժեալ
կործանեցան ի թաղաւորէն, որ բանդի են ի քիւրկին այժման մարգով :

Եւ այս են Պալաթու սուրբ Հրեշտակապետ եկեղեցու :

Նախ Քեօմուռճի քեօռ Ալիքսանն. — Նմուսիկ էրէյն. — Եւ Մար-
տիրոս մեծ էրէցն. — Եւ Չինկեանէ Ովանէսն :

Եւ այսոքիկ են դասք ախթարմայից զլիաւորք :

Ղազանճը որդի Սարգիս էրէցն եւ իւր եղբայր տիրացու Արուսիւնն
կնաւն իւրով. — Եւ Զալլըս Ահարոն էրէցն. — Դժոխք կարապետ էրէց :

Եւ միաջէն արեղայ Ղալաթացի, որ դպրատուն տղայք կարդացնէ.
եւ մոլորեցոյց բազումս եւ կորազլուի արարաք :

Եւ Խաչուրաց վարդապետն որ սա եղեւ պատճառ ամենայն մեղաց
մոլորութեանց. — Եւ սուտ վարդապետացն. — Եւ հերձուածող սահաթ ջի
Սարգիս վարդապետն. — Եւ Պէշիկուաչցի Յովսէփ վարդապետն. — Սվաճի
Յարութիւն վարդապետն. — Ղալէնճի Յովսէփ վարդապետն. — Խաչատուր
իրիցու եղբայր Պողոս վարդապետն :

Եպրսէկիացի Սահակ վարդապետն, սա ոչ է Յոէնկ, այլ հակառակ
կեսարացի եռթլազ Սահակն, սա ի Կոստանդինուպօլիս ի սուրբ Աստ-
ուածածնա մէջն եւ այլ երկու վարդապետք հալիսկոպոս ձեռնադրե-
ցաւ ի Մաթէոս կաթողիկոսն եւ էր մինն Մարտիրոս վարդապետն որ
մատենեաց զիւր վարդապետն, սա յետ աքսորմանն իւրոյ վարդապետն
ձեռնադրեցաւ հալիսկոպոս եւ արարիարդ ի վերայ Ըստամպօլու :

Կայծակի աշակերտ Սարգիս վարդապետն սա եկն Ըստամպօլ Թուրքի
օրինոք բոլ մի էաւ իւր կինն, եւ յետ ժամանակաց թողեալ զկինն եւ
այժմ վարդապետ է :

Նրեմիա վարդապետն սա միաբանեալ յերուսաղէմայ ասերիչի եւ
հայրամխոռացն :

Եւ ցելիփցի Գրիգոր էրէցն որ մականունն զեռ Մուստաֆա ասի :
Ոսկուտարցի Ալամսուգի Աբրահամ էրէցն . — Եւ Երզուրումցի Մե-
րոյ վարդապետ աղանդիւն Ֆռէնկ :

Եւ այս են Ղալաթիւ սուրբ Լուսաւորչի եկեղեցւոյ հակառակք
հերձուածողք զլիսաւորացն :

Նախ Յակոբ էրէցն եւ իւր որդիւքն, սահառծի Դանէլն, եւ միւս
եղբայրն . — Այրի Աբրահամ էրէցն . — Ներսէս էրէցն . — Ուսէփ էրէցն :
Տիրացու անանիան :

Եւ այսոքիկ են զլիսաւորք աթաբապաք ուրացողք

Նախ նորոտունկն եւ իւր որդին, որ ուղարկեալ ի Ֆռանկստուն, եւ
իւր կինն եւ փէսան որ բաղումս ուրացոյց :

Հալաճի փէսա աթրացու Գէորքն, որ իւր կինն սատակեցաւ, եւ
Ֆռէնկ փաթերայքն թաղեցին :

ՔԸՆԸ որդի Յակոբն . — Քէրէստէճի Շահինն եւ իւր կինն, եւ սոքա
ղայրն թէրսհանէն բանդի է, եւ կինն ի զընտանն է, ընդ աթաբապայիցն
Մանճուղունլու պալի զալիֆայն :

Յակոբ որդի Գէորքն եւ եղբայրն Արութիւնն . — Ազնաւորի փէսա
Սարդիւն եւ իւր կնան . — Պոչախչի Գասպարն եւ կինն եւ որդիքն :

Ոսկերիչ Մէքսէթն . — Սահառծի Թաթոն . — Սինան որդի Յարութիւն .
— Տէր Անտոնի փէսա Ներսէս էրէցն եւ իւր որդին եւ երկու աղջիկն,
որ Ֆռանկաց ապաշխարող եղեալ է . — Զուխաղի Արութիւնն եւ իւր կինն .
— Զուխաթ որդի, իւր կնան : Սարգսի փէսա թիւլպէնճի Յարութիւնն .
— Պողատի Ազարիան . — Էսկիճի որդի Մուրասն . — Էրէց որդի Անտոն,
եւ եղբայրն Ունանն . — Ղապամաճի Խարայէն . — Ղափամաճի Պետրոն
եւ իւր որդին Գրիգորն . — Ղափամաճի Ղուկասի որդի Յարութիւնն . —
Մըշիսի որդին Պետրոն որ Ֆռէնկի փաթերայ է . — Մուլի Մարտիրոն .
եւ երկու որդիքն որ Ֆռէնկիստուն կարգաւ յղեալ է . — Սահառծի թէրճի-
ման Յակոբն — Զէմպէրէքճի Պօղոսն . — Զէմպէրէքճի քօր Նուրին եւ
իւր տղան . — Ոսկերիչ Ղափիւանն . — Ոսկերիչ Մեւքոնն . — Ղալէմքեաք
Վարդերեսի որդի Ղամբուռ Գրիգորն, որ իւր տունն Ֆռէնկի ժամուն
վաղմ արարեր է : — Հաճի Ուսէփն . — Հաճի քօր Պետրոն . — Պօլին տը-
ղան Ֆրտանն . — Երզուրումցի քօռ Ղազէրն . — Սահառծի Էլման . — Աւան
ողլու Աւաքիւն . — Սահառծի Աւաթիւն :

Ի թվականութեանս մերում գրեցաւ ի մայրաքաղաքն Կոս-
տանդնուպօլիս ՌՃԾԵ. Գեկաեմբերի քսան ,

Նուստո ծառայ Հօրդ խոյ, եւ վէքիլ վէհին խոյ Աւաթիք Աստուա-
ծաբան վարդապետի եւ պատրկարդ յերուսաղէմայ, եւ Կոստանդնու-

պօլսոյ, յաթոռոց սպասաւոր Միքայէլ էրէց, Խարբերդցի. գիտութիւն լիցի վէհ խմ, զայս ամենայն վարդապետք, մինչ որ քո յաթոռդ չըգան, եւ տեսանես զընտրութիւնս նոցա եւ զվարս, եւ ասպա ունիցին զիր հրամանուցդ, չըջաբերկրել եւ քարոզել եւ մեք տեսցուք եւ ընկալցուք զայնք: Եւ թէ ոչ ունիցին ոչ ընդունիմք զնոսա, վասն այսմ պատճառի աշխարհս ասպականեցին:

Յովնանէս վարդապետ քարոզող համայնից.

Խաչատուր վարդապետ աշակերտ Եբրեմիա.

Ահար.

.

Եւ այս աւերեալ կնիքս խաբնօք կոխեր են եւ սա բողաքար եւ արբեցող, ընդ գողան եւ բողն չըջի եւ ոչ Լուսաւորչի ժողովրդեանս, ոչ եկեղեցի մտանէ: Եւ եւս զիշեր ցերեկ տնէ տուն ընդ հակառակորդաց միաբան եւ պատճառ վրդովմանց:

Լուսաւորչի ժողովուրդք.

Սուրբ Գէորգ եկեղեցւոյ միաբան քահանայից.

Խոճա Մարդար Պարթեաւոյն.

Սուրբ Գէորգքա են այսոնք ալ.

Սուրբ Գէորգ եկեղեցւոյ ժողովուրդն են.

Սուրբ Աստուածածնա միաբան քահանայից եւ ժողովրդոց.

Մայիէոս Զուղայեցի թօպլենց.

Տաւուզ Խալֆան.

Խոճա Դաւիթ.

Կարապետ.

Երեմիա.

Մահտեսի Աբրահամ

Գրիգոր.

Չաղմախի որդի Սահակ

Գրիգոր Խալֆան.

որ աքսորանքների հերքիչ:

Լուսաւորչի ժողովուրդք

(Բոլոր կնիքները միասին 448-ն են, որոնց մի քանիսի տակին վերագրեալ ստորագրութիւնները կան):

Գ. Շ—յի. ՅԻՇԱՏԱԿԱՐԱՆԻՑ ՀԱՆԱԾ

1842 թիւ . օգոստոսի 12 Մաղարթու Նա-

խալկայի վանքումը :

Շարունակութիւն.*

Մեծ հանդէսով, առօք—փառօք մտայ Նախիջևան : Գեալբայի խանը, իւր ամենայն երեւելօքը դուրս էր եկած ինձ ընդ յառաջ : Հարիւրաւոր ոչխարներ մատաղ մորթուեցան ճանապարհների վերայ, ուստի անց էի կենում : Դափ, թըմբուկ, դուռնայ փշելով առաջիս, ես ևս ուռած փքուած ձիոյ վերայ նստած հետևում էի նոցա : Տեղւոյս խանը ևս չհամարձակվեցաւ չհետևել խանին—ուրիշ օրումն, Սարգարի պագէները, երկու հարիւր ընտիր ձիաւորք, հնազանդութեան գրի հետը պատրաստեցի, ճանապարհ ձգեցի Թարվէզ, և ինչ ներորդ օրը ինչ պատուով մտած էի Նախիջևան, նոյն պատուովը դուրս եկի և ճանապարհս շարունակեցի դէպ յերեւան :

Հէնց հասայ Շարուր, ուր մին գետ կար, որ Երևանու և Նախիջևանու սահմանն էր. Սալիմ աղայ Մամադ խանի մօտիկ ազգականը, հիւրընկալութեան պաշտօնիւ, քանի մի հաւրիւր ձիաւորով, սպասում էր ինձ էն տեղ : Մինչև Երեւան քանի մի Հայոց գիւղէր անցկացանք : Էն խղճահարութիւնը և աներևոյթ սէրը, որ մինչև Հայերին չէի տեսած, ինչպէս պատմեցի, զգում էի յառաջ, մինչև ցայսօր ևս ինձ ղարմանք

* Տես Կոնկան Դ. տարւոյն 2. թուումը. երես 460 :

էր գալիս, թէ ինչմօ այնուհետեւ երբ տեսայ Հայերին էն խղճութեան մէջը, էլ չէի զգում, որպէս թէ սատանէն յամառացրել էր կամքս : Երևան Մամադ խանը և ևս աւելի և ջերմեռանդ հիւրընկալութեամբ ընդունէց ինձ իւր պալատումը, որ բերթի մէջն է : Եղբօրորդիքը և իւր մօտիկ ազգականներն էին ինձ սպասաւորում :

Վրաստանու Հերակլ խանը, Նադր Շահի հետ քանի մի հարիւր ձիաւորով գնալոյ համար Հնդկաստան և երկար հաւատարիմ ծառայութեանց փոխարէնը, ստացած էր Նադր շահէն Երևանու հարկէ մին մասն իւրեան և իւրայնոց թուշակ : Նադրից յետոյ էս երկար խառնակութեանց աղաղաւ, Երևանու Մամադ խանը նայելով իւրեան դրացի խաներին, որք ինքնազուլս էին և ոչ ոքի հարկ չէին առլիս, ինքն ևս ցանկացել էր նմանիլ նոցա, վասն որոյ և զլացել էր նշանակեալ դումարը տալ Հերակլին : Հերակլն ևս իւր իրաւունքը չկորցրնելոյ համար, քանի մի անգամ Վրացի և Լէկվն զօրքով եկած էր ու պաշարած Երևանը, ու ստացել փոքր ի շատէ կամ բոլոր դումարը ու վերադարցել էր : Ի հարկէ և Մամադ խանը որքան կը հատուցանէր Հերակլին, մինին երկու կառնէր Հայերիցը, թէ անհաւատներ լիողն, անհաւատին թող հասնի : Շատ անգամ Մամադ խանը հրաւիրել էր դրացի խաներին դալ օգնել ինքեան ընդդէմ անհաւատին, այսինքն Հերակլին, բայց նոցա դուխը ևս խառն լինելով, չէին կարողացել կատարել նրա խնդիրքը : Մամադ խանը ոչ թէ միայն հարկ հատուցանելոյ համար Հերակլին, փոքր պատճառի էր սպասում զլուս վերցնել Վրացւոյն ընդդէմ, այլև համեմատ մահմէդական կրօնից, լաւ ևս էր իւր հաւատակցիցը կախումն ունենայ քան թէ այլակրօնիցը : Հրամայած էր ինձ Սարգարն, որ աշխատեմ հաւատացնել Մամադ խանին, կտրելոյ է նորա կախումն Վրացուն, եթէ հնազանդութեան պայմանները կատարէ, և եթէ վախենում լինի Մամադ խանը Հերակլիցը, գրեմ զօրք զրկէ Թարվիզու Երևանը պահպանելոյ համար :

Մամադ խանը, որպէս երևում էր պարզ ինձ հետ խօսելուցը, շատ ուրախ էր Սարգարի առաջարկութեան վերայ, բայց երկիւղ էր կրում Պարսկական զօրքը Երևան մանկէն,

Թէ հեշտ է բերին, բայց արտաքսելը զժուար, և անհնարին ինձ նման անդօր տիրապետողի համար :

Հերակլը ըսելով իմ գալստեան լուրը, ծածկաբար գիր էր ուղարկել Մամադ խանի վերայ, ընդունէ ինձ, ապա թէ ոչ պատրաստ է վրացի և լեռնական զօրքով գալ, աւերել նորա երկիրը : Մամադ խանը մնացել էր երկու ջրի մէջին շուտված : Ի վերջոյ Հերակլի գիրը ինձ տուաւ, և ես ուղարկեցի Սարդարին թարվէզ, նկարագրելով ամենայն պարագայքը : Տասն և վեց օրից յետը ստացայ Սարդարէն մին զուրան, որոյ վերայ կիցած էր և երդուած, չգրծել խոստմանցը, այսինքն օգնել Մամադ խանին և թոյլ չտալ այնուհետեւ ինչ և իցէ հատուցանել անհաւատին, միայն թէ Մամադ խանը պատանդներ և պարզեւներ Շահի համար ուղարկէ—իսկ Երեանից զօրք առաքելոյ համար, հարկաւոր չէ, գրած էր, որովհետեւ ես պէտք է էս տեղաց դորա համար զօրք ղրկեմ, որ Հերակլի հետը պատերազմեն : Հաղիւ քսան երկու օրումը կարողացայ համոզել Մամադ խանին ընդունել Սարդարի առաջարկութիւնները :

Էնքան կացայ Երեան, մինչև պարզեւները պատանդների հետը և հնազանդութեան գիրը հասան թարվէզ և էն տեղաց երկու հազար զինուորականք եկին հասին Երեան : Էս քանի մի ամիսն Երեանու չորս կողմը զբօսալի տեղրանքումը զբաղեցնում էր ինձ Մամադ խանը : Լրտեսները համբաւ էին բերում, թէ Հերակլը պատրաստվում է գալ Երեանու վերայ, թէ և լաւ գիտէինք, ձմեռն մօտ էր, ճանապարհների վատութիւնիցը չէր կարող գալ այսու ամենայնիւ պարտաւոր էի սպասել գարնան, մանաւանդ որ Հերակլը իւր գրութեանց մէջն որ Մամադ խանի վերայ էր գրում, յայտնում էր թէ ինձ յայտնէ չգնամ Թիֆլիզ, որ չի պէտք է ընդունէ : Ես ևս երկու անգամ գիր գրեցի, պատասխանը ոչ միայն չտուէց, այլև ուղարկած մարդկանց վերայ սպառնացել էր, որպէս թէ կսպանել տար թէ որ գիր բերած չլինէին : Էս լուրերն ես Սարդարին հաղորդելով նա էլ գրած էր, թէ ինքն էլ պատրաստ վում է գալ մեծ բանակով գնալ վրաստանի վերայ : Էս լուրերը Հերակլին ծաղրածութեան տեղ էին դալիս, որպէս ես

կողմերը կպատմէին : Յանկարծ աշնան վերջերումը հրաման ստացայ յանձնել պաշտօնս զօրաց հրամանատուին, և զնոր շուտով Թարվէզ, խորհուրդ անել Սարգարի հետը էս երևելի ճանապարհորդութեանը վերայ :

Որդի որդի մոռացայ ասել—լռեց միայնակեացը հարուստ ժամանակ և յետոյ վեր առաւ—չէ, չէ, չէի մոռացած, այլ խղճմտանքս էր, որ ստիպում էր ամաչելուցս լռել, անցկենալ չպատմել քեզ, բայց ըստ որում ամենայն մեղքս իմ բերանօքս մինչև էս տեղ խոստովանվեցայ, որնոր էս քառասուն տարուան մէջը ոչ ոքի չէի յայտնած, լաւ է, որ էս էլ ասեմ, որպէս զի ոչինչ չմնայ սրտումս : Նրբ, որպէս ասեցի Նրեանու խանը ինձ էս էն կողմն էր ման ածում որսորդութեան և ժամանակ անցկացնելոյ համայ, և, կամենալով ինձ աւելի ծառայութիւն ցոյց տալ, ինձ հետ իւր պարզ յարակցութիւնը յայտնել կամ թէ և ևս պարզ ասած, շահել, ասեց գնանք Եջմիածին Հայոց աթոռն (օճախն) լաւ տեսնելոյ եկեղեցի է և կաթուղիկոսը շատ լաւ մարդ է, ի հարկ է Սարգարին նա ևս մեծ պարզեաներ, և հաղուազիւտ բաներ ընծայ կղբէ : Նս սկիզբն փոքր ինչ նազարի, սիրտս չէր գալիս գնալ էն աթոռն, որ իմ պապերի սուրբ տեղն էր, որոյ վնասին, պէտք էի պատճառ լինէի : Մամադ խանի քանի մի անգամ ստիպմանցն, ի վերջոյ համաձայնվեցայ, վասն որոյ և խանը մարդ ուղարկեց, իմացումն տուաւ կաթուղիկոսին, որ և նըշանակած էր օրն և ժամն :

Մին շաբաթի օր, կէս օրից յետը դուրս եկինք Նրեանու մեծ բաղմութեամբ և հինգ Նրեանի Հայոց երևելի Մէլեքները հետերնիս էին : Ճանապարհումը աշխատեցի, Հայերիցը մինին գոնէ միայնակ գտնէի, հետը հայերէն խօսայի, ցոյց տայի թէ և ես Հայ եմ սրտով և Հայի որդի—բայց չեմաւ. չկարողացայ էս պատեհ ժամն գտնել—Մամադ խանը մինչև Եջմիածին, կանգնաջալի չհեռացաւ ինձանէ : Քանի քանի անգամ գիւղէր և վանքէր պատահելիս Հայերիցը մինին յառաջ էի կանչում. հարցնում այս ի՞նչ տեղ է, այն ի՞նչ վանք է, ի՞նչ իրաւունք ունի կաթուղիկոսն իւր աղբի վերայ, ի՞նչ տսել է, վարդապետ, եպիսկոպոս, երբ է շինած Եջմիածինը, ի՞նչ—

պէս են ընտրում կաթուղիկոս, ով է այժմեան կաթուղիկոսն
և ինչ է նրա անունը, քանի միաբանք կան, որքան զիւղեր
կամ հոգ ունի և այլն և այլն : Միտա լեքն էր, զողջողում
էր, թէ երբ և ինչ կերպով յայտնեմ իմ ո՞վ լինելա : Չէ . .
. . . չէլաւ էլի, չկարողացայ սրտիս խորհուրդն կատարել :

Այս ժամաչափ ճանապարհ Աթուին մնացած, տասնաւ
չափ վարդապետք եկած էին մեզ ընդ յառաջ և սպասում
էին մին վանքի գաւթի մէջը, ուստից երբ մեզ տեսին, դուրս
եկին զգեստաւորված, մեր գալուստն շնորհաւորելոյ, ընկան
մեր առաջն մինչև Էջմիածնայ պարսպի դուռն, ուր մին սպի-
տակամորուս եպիսկոպոս, որ փոխանորդ էր կաթուղիկոսի, իւր
միաբաններովը խաչով, խաչվառով սպասում էին մեզ : Հէնց
հասանք սոցա մօտն սկսեցին երգել, և կաթուղիկոսի փոխա-
նորդը կամ տեղապահը մօտեցաւ ինձ և Մամադ խանին ու
թուրքերէն շնորհաւորեց մեր գալն և հրաւիրեց պարսպիցը
ներս դնալ : Էս տեղ ես չկարողացայ հանդուրժել, սկսայ ար-
տասուել : Մամադ խանը վարմանալով հարցրեց պատճառը :
Ես, պատասխանեցի, նայելով էս ալէկարդ ծերունոյ հասա-
կին, միտքս եկաւ թէ արդեօք և ես պէտք է էս հասակին
հասնեմ, և կամ թէ էս ալէկարդ ծերունին ինչ է մտածում
աշխարհքիս անցողական փառաց համար, որնոր փորձած—
տեսած է Էսպէս թէ և կցկտուր խօսքերով կարկա-
տեցի լաց ըլնելուս պատճառը, բայց . . . բայց և ես հաս-
կանում էի որ չկարողացայ հաւատացնել, համոզել նրան : Հա-
յոց հոգեւորականները մէջէնուն խօսում էին իմ լաց ըլնե-
լու վերայ, որնոր և ես փոքր ի շատէ լսում էի, հասկանում
էի : Էսքանն է մօխս, որ մին ծերունի վարդապետ ասում էր,
սորա լաց ըլնելը Հոգւոյն Սրբոյ շնորհքն է, որ մեզ սա խրդ-
ճայ և ողորմայ : . . . Լաւ նշան է անօրինի տեսնելն էս-
պէս քրիստոնէական փառաւոր հանդէսն և արտասուելը :

Մինեզ փողոցի միջովն անցանք, մօտնք մին փոքր դուռն
և դուրս գնացինք Էջմիածնի գաւթի թը : Վեր ելանք կաթու-
ղիկոսի պալատը կամ որպէս նրանք անուանում էին, վեհա-
բանը, ուր ծերունի կաթուղիկոսը բողբոջ էր դահի վերայ :
Այս ժամ կաթուղիկոսի մօտը նստեցանք, շատ չնչին առար-

կաների վերայ խօսեցինք, որոնք միաքս չէ, և յետոյ գնացի ես
ինձ համար պատրաստուած փառաւոր սենեակը : Մամադ խա-
նը մնաց կաթուղիկստի մօտը : Կարող եմ ասել մերձ հազա-
րաւոր ձիաւորք կային մեզ հետ : Աթոռըներս մանելու ժա-
մանակը, աղմուկը տեղի տուաւ մեռեալ լուծեան, որպէս թէ
ոչ ոք չէ մտած էս աթոռն, ոչ ուտելաց, ոչ տեղի և ոչ
ձիանց կերակրոց համար, ինչպէս ուրիշ տեղքանք տեսած էի :
Էս տեղ այնուհետեւ ձայն, աղմուկ դուրս չեկաւ, էնպէս բա-
րեկարգած էր Էջմիածնայ Աթոռը : Էս մնացի միայնակ ժա-
մաչափ : Մին էլ ներս բերին երկու խօնչայ, դրին առաջևս
ու վրի ծածկոյն վեր առին : Նայեցայ խօնչեքանց մէջին մին
մեծ, մին փոքր ժամացոյցք, երեսուն գաղ (ինչպէս որ յետոյ
չտիկեցինք տեսանք) դիբայ, քսան գաղ մահուդ քանի մի գոյն,
երկու մեծ և փոքր հայելիք, տասնաչափ դանակներ կերպ կերպ,
տասնութը զլուխ շաքար, երկու չիտր խահվէ : Բերող վար-
դապետն յստակ պարսկերէն վեր առաւ, խան, կաթուղիկոսը
(Խալիֆէ Թուխալիֆէն) ուղարկեց ձեզ համար էստունք
ատամի վարձ (դիշ քիրասի) : Ատամի վաճ, ի՞նչ ասել է վար-
դապետ, հարցրի զարմանալով : Մեր Աթոռի սովորութիւնն է
պատասխանեց վարդապետը—ամենայն մեծամեծաց, հաս-
նելիս մեր (օջաղն) վանքն, նրան ատամի վարձ անուամբ ըն-
ծայ քաշել : Ես լռեցի, բոպէաչափ, և ապա վերառայ, ի՞նչ տեղ
ես սովորած պարսկերէն լեզուն : Նա պատասխանեց, ես ծը-
նած եմ Ասպահանու Զուղումը : Ո՞ւմ որդին ես, հարցրի : Նա
պատասխանեց, այս ինչ այն ինչ մարդոյ թոռն և որդին եմ :
Ճանաչս եկաւ երբ պապի և հօր անունը լսայ, վասն որոյ
վերառի, ունի՞ս ազգական Շիրազ էդ անունով : Այո՛, պա-
տասխանեց վարդապետն, այս ինչ այն ինչ մարդիկ եղբարքս
են, որք Ասպահանու գնացել են Շիրազ վաճառականութեան
համար և պատկուած էն տեղ մնացած են : Ես սկսեցի նորա
եղբարց, որդւոց և աղջիկների, կանանց, քուերց, ազգականների
անունները մի ըստ միօրէ ասել, ուր տեղ տուններնին է, և ինչ-
պէս տներ ունին : Վարդապետը զարմանալով նայեց երեսիս
ու հարցրեց, խան, ի՞նչ տեղաց է յայտնի քեզ էդ անունները :
Պատասխանեցի, ես Ալլահվէրդի խանի որդին եմ, որ Շիրազու

Հայերի գլխաւորն էր : Ուրեմն, առաջ վարդապետը, Գևորգի խա-
նի թռռն էք, Նազուր խանն էք . . . ինձ չէք ճանաչում :
Էս ասէց ու սկսէց հայերէն լեզուաւ իւրեան ծանօթացնել :
Էս կողմը էն կողմը նայելով, որպէս զի ոչ ոք Պարսիկ չլինի
էն տեղ ներկայ—ես քանի մի ամիս, ասաց, տիրացու ժամա-
նակս քեզ հայերէն դաս եմ տուած, անուես էր տիրացու կա-
րապետ, այժմ վարդապետ և այլն և այլն : Ի հարկ է նրան
տեսած էի առանց մորուսի և հիմի, որ լաւ նայեցայ, ճանա-
չեցի, ուզում էի վեր կենալ ձեռքն համբուրել և ահա էս
միջոցին Մամադ խանը ներս եկաւ, խօսքէրնիս ընդմիջեցինք
և կարապետ վարդապետը վերկացաւ կանգնէց, գլուխ տուաւ
դուրս եկաւ, իմ շնորհակալութիւնս տանէ մատուցանէ կա-
թուղիկոսին :

Ուզեցի տեղեկանալ Մամադ խանէն, ինչ ասել է առամի
վորձ ասած բանը : Սա սկսէց երկարօրէն պատմել ինձ, թէ
երբ ես կամ որդիքս կամ եղբարքս, էս տեղ դանք, ինչպէս
հին ժամանակէ ի վեր մնացած է էս սովորութիւնը, կառնենք
իւրաքանչիւր ծառայի համար հինգ հինգ հազար դեան,
երկվարաց երկու և ջորեաց մին մին հազար դեան : Եւ ինձ
կամ եղբարքս համար կը խօսենք զին կկարենք, երբեմն շատ
երբեմն քիչ, ժամանակը գիտէ զորօրինակ, եթէ նոցա զատիկն
է, ի հարկ է շատ կը լինի, թէ հնպէս ժամանակ է մին երեւելի
որ չէ, մին կերպով շատով քիչով անց կը կենանք, մեր մէջը կը
համաձայնվինք, և հիմի շատ խօսեցի զինք վերջացրի, էնպէս որ
ձեր ծառայիցն շինել տուի մին մին թուման, երկվարաց չորս
և ջորեացն երկու երկու հազար դեան : Ես զարմացած մնացի
Մամադ խանի խօսքերի վերայ, մտածում էի մի՞թէ Եջմիա-
ծինը զանձարան ունի որ ինքնաբոյս է, կամ աղբիւր կայ էն
տեղ որ ոսկի կամ արծաթ է բղխում : Շատ կը պատահի,
հարցրի, քոյ և եղբարքդ կամ որդւոյդ Եջմիածին գալը :

Տարին, պատասխանէց Մամադ խանը, մին երկու անգամ
իմ գալը կպատահի, և մին անգամ ազգականացս, էն էլ Հա-
յերի զատիկն : Նոցա կըրկեմ իմ կողմիցը որ Հայերի զատիկը
շնորհաւորեն :

Եւ չուզեցի հետաքրքիր հարցմունքներ աւելացնել, վա-

խենալով թէ յանկարծ բարկանամ ու հակառակ խօսիմ, փոխանակ բան չկենայ, աւերեմ, վասն որոյ լռեցի և հրամայեցի ընթրիք տան :

Առաւօտեան ալէզարդ կաթուղիկօսը քսանաչափ եպիսկոպոսօք եկաւ ինձ տեսութիւն : Ես ուզեցի նորս գալիս տեղեցս վերկենալ և մտքումս զրաժ էի աջն էլ համբուրեմ : Մամադ խանը թոյլ չտուէց վերկենալս, ասելով ամօթ է քեզ մին Հայի համար վերկենալ : Ես ևս յիմարութեամբ նորա խօսքին ականջ զրի, բայց յետոյ շատ փոշիմանեցայ :

Կաթուղիկօսը հրաւիրեց մեզ գնալ տաճարը պատարաս գի ժամանակը : Ես թոյլ չտուի Մամադ խանին խօսել, իսկ և իսկ որպէս զի նա չբաց ասէ, վասն որոյ համաձայնուեցայ և հարցրի, երբ էք նշանակում գանք տաճարը : Պատասխանէց կաթուղիկօսն, մին ժամից յետոյ, երբ իմ համաձայնութիւնը լսաւ փոքր ինչ խօսելուց յետը կաթուղիկօսը, շատ ուրախութեամբ վերկացաւ դուրս գնաց, ես էլ օտի վերայ կանգնեցայ ու մինչև դուռը գնացի ուղղւարել : Նշմարեցի, որ էս շատ ընդգէմէր Մամադ խանին :

Ժամաչափ սպասելով զանգակները խփուեցան, լուսամուտիցը նայում էի. ինչպէս կաթուղիկօսն իւր փառաւոր հոգևորականաց հանդէսովը մտաւ տաճարն, ուստի նոյն Կարապետ վարդապետը վերադարցաւ եկաւ մեզ հրաւիրելոյ, Սեք ևս շատ բազմութեամբ գնացինք մտանք տաճարը : Ես, որդի, չեմ կարող հիմի, էն սրտի զգացմունքն, որ էն օրը զգում էի, հիմի, հիմիկուան էս լեզուովս քեզ պատմեմ : Էս քանն ասումեմ, որ շատ հետաքրքիր էի նայում էս—էն կողմը, էն հին տաճարին եմ ասում, որոյ ժամանակից հնացած և մաշուած կամարներն օտակին, երկու հարիւրից աւելի հոգևորականները զարդարուած, զգեստաւորված, օմանք թաղէրով, օմանք թանկագին շուրջառնէրով, կամ գաւաղան, կամ բուրվառ ձեռքէրնումը կարգ կարգ կանգնած, միմեանց հետ քաղցր և ներդաշնակ աղերսախառն ձէնով երգում էին, էն աղօթքները որոնք երեսայութեանս ժամանակը լսած էի : Մտքէս անց էր կենում էն հոյակապ տաճարի մէջը ի շինութենէ անտի քանի քանի քրիստոնեայ և անքրիստոնեայ, բարի և անբարի :

Թագաւորներ, իշխաններ, կանգնած աղօթած են, քանի՞ քանի՞ այլակրօն տիրապետողներ մտած են զրսիցը աչքերով նայած, քննած դուրս եկած : Ո՞ւր էին նրանք—նոցա ստուերն անգամ չէին երևում : Ե՞ս, հաւատուրայ ո՞մն, նրանց կանգնած տեղումը հիմի կանգնած, փքվում ուռչում եմ, ինչի՞, ըստ որում ունայն է աշխարհս և նրա փառքն ոչինչ :

Մինչև սուրբ սուրբ ասելն ես մտօք ցնորվածի նման էի, էն սուրբ խորհուրդի ժամանակն ամէն ուշքս ու միտքս գլուխս գալով, ջերմեւանդ սրտով մեղայ գոչելով մտքումս, սկսեցի աղօթելն : Էն քան անզգայ էի, որ չէի իմանում ո՞ւր եմ և ո՞վ քէր կան մօտս, մին էլ այն զգացի, որ երեսիցս տաք տաք արտասուքը կաթիլ կաթիլ թափուեցան մարուսիս վերայ : Թէև գլուխս խոնարհացրի որպէս զի ուրիշները չնշմարեն, բայց չեղաւ, աչքիս պոչովը տեսնում էի, որ մօտիս կանգնածները նշմարեցին ու լաւ տեսան : Ես ինձ չկոտրելոյ համար երկար միջոց աղլուխս չհանեցի արտասուքս սրբելոյ համար, բայց տեսայ չէ լինում, հանեցի աղլուխս որպէս թէ քիթս եմ սրբում, մին կերպով աչքէրիս արտասուքն էլ սրբեցի ու քաւրացած կանգնեցայ մինչև պատարազը վերջացաւ, յառաջ գընայի մօտեցայ Աւետարանը համբուրեցի դուրս եկայ ժամայր, ինձ ևս հետեւեց Մամադ խանը : Ես տեղ իմ մահն ու կեանքը, բախտաւորութիւնն ու տարաբախտութիւնը վճռածի նման եղաւ, ըստ որում Մամադ խանը կամ միւսները արդէն իմացան կամ քրիստոնեայ եմ, կամ թէ համոզուեցայ քրիստոնէանալ :

Այնուհետեւ շատ փոքր կնստէինք սենեակումը, բացի հացի ժամանակը, մնացեալ ժամերնիս Աթուռի ամենայն երևելի տեղրանքն էինք գնում տեսնելոյ, տնադելոյ : Ինձ շատ զարմանալի թուեց տպարանը, որայ մասին շատ լսած էի, բայց չէի տեսած, և սեղանատունը, ուր երկու հարիւր հոգիէն աւելի կճաշէին : Հացատունը, ուստից վեց հարիւր մարդից աւելի հաց կուտէին և այլն և այլն :

Մամադ խանը երեւի կասկած էր առած ինձանէ, որ էլ չէր հեռանում մօտիցս և ես աշխատում էի, որպէս զի մինչայ առանձին կարողանայի գտնել ու սրտիս խորհուրդը ա-

պստպարել կաթուղիկոսին, բայց անկարելի եղաւ : Երբ սեղանաւունը նայելոյ էինք զնոցել, Կարապետ վարդապետին այսօր քան կարողացայ քանի մի բառով ասել թէ, էս տեղ չկարողացայ քեզ տեսնել, Երեւան կապասեմ, շուտով գաս :

Յանկանում էի շատ մնալ Աթոռումն և սրտիս փափագն կատարել, բայց նայելով էն քան բազմութեան ծախքին, որ իմ պատճառաւ էր վնաս դիպչում Աթոռին, վասն որոյ չորրորդ օրը, այսինքն երեքշաբթի օրը վերադարձանք զնայինք Երեւան : Ես բանից անտեղեակ, մի' ասել Մամադ խանը իւր մարդոյ բերանով խօսեցած է լինում կաթուղիկոսի հետը, որ ինձ հարիւր և Սուլէյման խանի համար հինգ հարիւր թուման պատրաստի դրամ և էն քան էլ հազուադիւր բանէր ընծայ պէտք է տայ : Կաթուղիկոսը զանազան պատճառներ բերելով, չէր ուզեցել տալը : Մեր դուրս գալոյ ժամանակը կաթուղիկոսը մինչև պարսպի դուռն եկաւ ճանապարհ ձգելոյ և տաննաչափ սպիտակամօրուս վարդապետներ մինչև կէս ճանապարհը : Նոցանէ հեռանալիս, իմ շորհակալութիւնըս որպէս կաթուղիկոսին, նոյնպէս և վարդապետացը շուտ շուտ յայտնելիս, ողորմելիքը կրկնում էին, ներէ՛ աւել պապասին, սևերես ենք քեզ մօտ, Աստուծով ժամանակաւ քեզ ծառայութիւն կանենք, և այլ էսպիսի խօսքեր : Ես չէի հասկանում նոցա ասութիւններն և նպատակները :

Երեւան, երկրորդ օրը, Կարապետ վարդապետը երկու ուրիշ ծերունի եպիսկոպոսօք, որոց մինի անունը Մինաս էր, եկին ինձ տեսութիւն մեծամեծ ընծայներով և կաթուղիկոսի գրովը թէ Սարգարի համար և նորան արժանի, հազիւ կարողացանք էս ընծայները պատրաստել կարճ միջոցումն և այլն : Ընծայները թէ պատրաստի դրամը և թէ միւս բաները մերձ հազար թումանի կլինէր : Ես զարմացայ, թէ էս ինչ ընծայներ են, մի՞թէ, ասացի եպիսկոպոսաց, ձեր արտերն ոսկին բերում կամ Զսեդնիդ արծաթ են դառնում : Եպիսկոպոսները պատմեցին ինձ Մամադ խանի ստիպելն էս ընծայների համար, և թէ էն տեղ Աթոռումն և ճանապարհին ևս ասած էր խանը վանականաց թէ իբր դու խռոված ես գնում կաթուղիկոսէն, և թէ Թարվէզ զրեւոյց ես Սարգարին քեզ ար-

ժանի քոյ պատուին չընդունեցին Աթոռումն և այլն և այլն :

Ես շատ երդմամբ հաւատացրի, որ երբէք էդ մասին մը տածած ևս չեմ նախ, երկրորդ հրամայեցի, իսկ և իսկ ինձ տուած Աթոռումն ընծայները բերեն ու վերադարձնեն նոցա : Յայտնեցի նոցա ծածկաբար քրիստոնեայ լինելս, և Հայաստանեայց եկեղեցւոյ աւագանի որդի : Նշանակեցի Կարապետ փարիպետը քանի մի զիշեր դայ իմ սենեակումս ժամերգութիւն կատարէ, և կիւրակի օրն խոստովանուեցայ և հաղորդվեցայ նրա ձեռամբը : Կարող է ամենայն ոք լաւ հասկանալ թէ եպիսկոպոսաց և կաթողիկոսին ինչ ուրախութիւն էր ինձպէս մին անառակ որդին վերադարձնել եկեղեցւոյ ծոցը : Մինաս եպիսկոպոսը, որ նոցանէ աւելի ծեր և խելացի էր, առաջին անգամը լսելիս իմ բերանէն քրիստոնեայ գոլս, ուրախութիւնից սկսաւ լալը ու դառն արտասուելն : Սա շատ խնդրէց ինձ, այնպէս անել որ իմ գնալուց յետը Մամադ խանը չնեղացնէ Աթոռին : Սա էնպէս ազդու կերպով իւրեանց նեղութիւնները նկարագրէց ինձ, որ ես ևս արտասուեցայ : Սրան յանձնեցի Եջմիածնումը տուած, ինձ և Սարգարի համար հիմիկուան բերած ընծայները տանէ յանձնէ կաթողիկոսին, իսկ միւս երկուսին քսան օր պահեցի Յրեան, երբեմն ես նոցա և երբեմն նոքա ինձ մօտ կլինէին, մինչև որ Սարգարիցը կաթողիկոսի համար խիլայ և հրամանագիր բերել տուի, որպէս զի ոչ ոք չհամարձակէ այնուհետեւ Հայոց Աթոռին նեղութիւն տայ, և եթէ տատահի մին էնպէս բան, կաթողիկոսը հաղորդէ ուղիւ Սարգարին :

Լսում էի, որ Մամադ խանը շատ սարջացած էր ինձ Եջմիածնայ տարստի մէջը կոխելը, ըստ որում մինչև էն ժամանակը կարծում էր, ոչ թէ կարծում էր, այլ հաւատարմ էր նրան որ Եջմիածինը իւր գանձարանն է, բայց այնուհետեւ ինձ նման պահպանողիցը, շատ երկիւղ էր կրում : Մինչ այս մինչ այն, որպէս վերն ասեցի, Սարգարիցը հրաման ստացայ գնալ Քարվէլ : Երեանու զուրս գալուցս, երկու օր յառաջ, որ կիրակի էր, առաւօտեան լոյսը չծագած գնացի Եջմիածին, հասայ պատարագին : Պատարագից յետը գնացի կաթողիկոսի աջն համբուրելոյ և հրաժարական օրհնութիւնը ժառանգ

գելոյ : Էն ժամանակը խորհուրդ տուի չորս հինգ հարիւր թուամանի հազուադիւտ բաներ մին եպիսկոպոսի ձեռամբ ուղարկէ թարվէզ Սարգարին ընծայ ինձ հետ կամ քանի մի օր իմ դուրս գալուց յետը : Ողորմելի ձերունին ընդունէց առաջարկութիւնս ուրախութիւնով և շնորհակալութիւնով :

Երբ հասայ թարվէզ, հնախի երեւելի ծառայութիւններէս համար Սարգարը շատ պատուով ընդունեց ինձ և մեծ շնորհ էր ցոյց տալիս : Կաթուղիկոսի ուղարկած եպիսկոպոսը աշխատեցի շուտով վերադարձնել խիլայով և լաւ հրամանադրերով Եջմիածնայ անշարժ կալուածոց համար :

Օր ըստ օրէ յառաջագիւցի լինում Սարգարի մօտը և երեւելի գործեր ինձ էր յանձնում : Իմ ձեռամբ էին կատարվում իմ միջնորդութեամբ հնազանդված քաղաքներին վերադարձնել գործքերը, որպէս թէ նոցա վերայ իշխողը ես էի : Մինչ իմ վերադառնալը Զաքար Ղուլի խանը, Խոյեցի, Հիւսէյն խանի որդին, որպէս ինձ մերձ ծանօթ և երախտապարտ, առաջինը տիրապետողաց մէջը, թէպէտ եկած էր ուղիղ, մինչ ես երևան էի, և իջած Սարգարի տանը, որպէս թէ իւր գլուխը հաւատացել էր Սարգարին, վասն որոյ և Սարգարն նորա հը պատակութեան և բարի օրինակ լինելոյ, մանաւանդ նորա տուած բարի խորհրդոց համար շատ էր սիրում, վասն որոյ Աղայ Մամադ խանէն նորա համար շնորհաց հրամանադիրէր բերել տուել, այսու ամենայնիւ զգում էր, որ ինձ պարտական էր էն ամէն իւր պատուի և յառաջադիմութեան համար : Յանկանալով ապացուցանել իւրեան երախտապարտութիւնը, միջնորդ եղաւ ինձ համար դանձապետութեան աստիճան առաւ Սարգարէն : Ատրպատականի բախտը, վիճակն էս երեքիս ձեռքումն էր, այսինքն Սարգարի, Զաքար Ղուլի խանի և իմ : Երբ ես տանիցս դուրս կը գայի, հաղարաւոր մարդիկ առաջն և յետէս կընկնէին : Մտքումս բարեբախտութեան ծայրն էի հասած :

Էս միջոցումը, մինչ Սարգարը պատրաստվում էր վրաստանու վերայ գնալ, Աղայ Մամադ խանէն հրամանադիր եկաւ չղնալ սպասել մինչև իւրեան գալը, որովհետև ինքն մըտադիր է ծանր զօրքով դալ գնալ վրէժխնդիր լինել : Էս տա-

ըի և մեր ուշանալն իմ երեակայութեամբը, փառաց հանդէս բաց արէց ինձ համար, այսինքն:

Ահմադ խան Մարաղու տիրապետողը, որ Ատրպատականի թերևս էն ժամանակը, բոլոր Պարսկաստանի առաջին հարուստ և երևելի անձն էր, հետո ծանոթացաւ տեսնելով որ ձեռքումս իշխանութիւն կայ և շատ գործում կարող եմ հարկաւոր լինել իրան, առաջարկէց ինձ փեսայանալ: Ոչ ինչ զրգուարութիւն, ոչ ինչ խղճահարութիւն չկարողացան արգելառիթ լինել ինձ նրա առաջարկութիւնը ընդունելոյ համար: Կենացս խոփոխութիւնը, ներկայացրէց ինձ դարձեալ այլ իմն երջանիկ դար: Քանի մի ամիս յառաջ գլխէս անցած էջմիածնու և Երևանու ներգործութիւնները, մոռացայ իսպառ: Քառասուն օր, քառասուն գիշեր հանդէսով հարսանեացս ուրախութեանց յետոյ, խոստովանվեցայ ամենից փէսայ, ումը, էն էլ Ահմադ խանինման մարդոյ, որ էն օրերումը բոլոր Պարսկաստանի մէջը ամէնից հարուստն էր և զօրեղը: Սարգարի քաղաքականութեանը շատ յարմար էր իւր ստորադրելոց խնամանալը էնպիսի երևելի տիրապետի հետը: Նախնաց առածը կարողացայ նպացուցանել թէ, էնպէս թուրքացի ևս որ հօրդ խաչը էլ չես ճանաչում: Մինչև էն ժամանակը, ծածկաբար գինի կիսմէի, երբեմն երբեմն քրիստոնէութեան վերայ կմտածէի, Հայերի հետը ծածկաբար հաղորդակցութիւն կանէի, բայց . . . բայց այնուհետև էնպէս կոշտ և կըռոշտ եղայ, որ նրանք էն աստիճան ատելի եղան ինձ, որ քըրիստոնէի անունն անգամ լսելս զզուելի էր ինձ, և որպէս թէ նրանց ընդդէմ մին աներևոյթ ատելութիւն էր զոյացել սրբտումս: Էն օրերը բոլոր Պարսկաստանումը միմիայն Մարաղէն էր Հայոց համար ապաստարան և ասպնջական, Ահմադ խանի հարստութեան աղաղաւ, որ շատ սիրելով իւր օգտի համար էն աշխատասէր ժողովուրդը, հաւաքել էր իւր հովանաւորութեան տակը: Արդրում, Ղարս, Բայազիդ, Վան և խօյ Հայ վաճառականներ ունէր նստացրած, ամէնքին էլ առանձին առանձին մեծ գումարներ էր յանձնած, առևտուր անեն, որ և մեծ օգուտներ էին բերում: Հիմի եթէ նա իւր հարստութիւնը մահմեդականաց ձեռքը ձգէր, անշուշտ ոչ միայն ա-

պարզիւն կմնար, այլև տուածը չէր կարող վերաստանալ: Ես նորա արարմունքին չհանդուրժելով, սկսեցի խորհուրդ տալ ինչ հնարք կարող էր, գործածել, աշխատել Հայերին գոնէ թուրքացնէ: Ահա՛ որդի, լսէ՛. ասէց միայնակեացը . . . լսէ՛ . . . տես ես ի՞նչպէս բարի մահմեդական էի եղած, և ո՞ր քան էի ցանկանում այն օրէնքի տարածումը:

Չէ՛, չեմ մոռանալ, քաւ լեցի՛ թէ՛ մոռանամ: Երբ շատ անգամ կրկնեցի . . . ստիպեցի աներոջս հետեւիլ խորհրդիս — Հայերին մահմեդականութիւնն ընդունել տալոյ համար — մին օր ոչ դէս, ոչ դէն, յանկարծ պատասխանէց, փեսայ, փեսայ ծնողացդ կամ սանտուիդ արիւնը կամ կաթը պէտք է եղած լինի Հայի արիւն կամ կաթը, էդ քո ստիպելդ, ինձ կասկածանաց մէջ է ձգում, ապա թէ ոչ, քեզ ի՞նչ հարկաւորութիւն նոցա կրօնին և հաւատին. երբ ինձ, քեզ, կամ այլոց, որպէս փորձուած և տեսնուած է, մեր ազգակիցներէն, հաւատակիցներէն, աւելի հաւատարիմ են ծառայութեան և առևտրի մէջը: Ես կարձ պատասխանը, ինձ ստիպեց լռելոյ և մի՛ այնուհետև Հայերին վերաբերեալ մին խօսք ասել նրան, ըստ որում տեսայ նորա խօսքը շատ ճշմարիտ էր:

Ես ազդու և հակիրճ պատասխանից յետոյ սկսեց խրդ՝ մըտանքս կրկին անհանգստանալ, կրկին աներեւութաբար հակիլ քրիստոնէութեան կողմն, ամենայն ժամ ամենայն բովայն մտքիցս անց էր կենում մին հնարքով ձեռք բերեմ քրիստոնէութիւնը: Ասումեմ անամօթաբար մին հնարքով . . . ի՞նչ հնարք էր հարկաւոր ինձ, մի՞թէ չէի կարող առաջման նման ներքուստ քրիստոնեայ լինիլ, մի՞թէ չէի կարող Հայերին հակառակ չլսօսել և չներգործել, մի՞թէ չէի կարող տարին մին անգամ Թարվիզու նման տեղումը, ուր շատ Հայք կային տունս ծածկաբար քահանայ բերել տայի և խօստովանվէի, հաղորդվէի: Զարմանք է, երբ էս աստիճանի հոգիս զգում էր միշտ հակառակ կողմն էի ինձ ապաստան շինում: Հիմի երևակայում էի, կնոջս էնքան խանդակաթ սիրումեմ, և արդէն յղի է, սպասումեմ ժառանգ տեսնել, աներս ալէզարդ եօթանասուն տարեկան մարդ, շուտով կմեռնի և ես մեծ կարողութեան տէր կլինիմ: Ուսլէյման խան Սարգսարի զանձա-

պիտան եմ, և բոլոր Ատրպատականը առաջիս խոնարհում է, ընդհակառակն ուր դնամ քրիստոնէութիւնս շարունակեմ. երբ վերոյիշեալների ոչ մինը չեմ կարող ձեռք բերել: Տես, որդի, մին մարդ, ինչ կերպ մարդկանց ընկերակցութեամբ իւր կենաց մեծ մասն անց է կացնում, կամ պարզն ասած, ինչ մարդկանց հետը նստում է ու վեր է կենում, ի՞նչպէս է նրա րանցից իւրեան բարոյականութիւնը ստանում: Իմ կարծիքը էն է, որ շատը վատ մարդկանց հետ ընկնելով, իւրեանց ապագայ կեանքն ապերժանիկ են անում, թէ և աշխարհից փառաց և պատուոյ ծէրն ևս են հասնում:

Էս տեղ միայնակեացը գլուխը քաշ ձգէց և տասն բուլբուլայի լուռ մնաց, և յետոյ վերառաւ, էհ որդեակ շատ խօսեիս, գլուխս սկսէց ցաւիլն. երկար խօսելը չէ էն քան ինձ զգալի, որքան անցեալ կենացս վատ յիշատակներն կրկին միտ բերելս, ինձ սրտամաշուկ է անում: Բաւական է . . . բաւական, որքան պատմեցի, ներէ՛ ինձ . . . Տէր ընդ քեզ:

Արդարեւ ես ևս նշմարեցի որ ողորմելի ծերունւոյ ճեպ ճերմակ և կարմրածեւ երեսը, սրտի նեղութենէն մեծ փոփոխութիւն էր ստացել, և վառվառ վառվում էր, աչքէն էլ կրակի նման շուռմուռ գալով պլպլում էր և բոլոր անձը դողդողում էր, վասն որոյ ես ևս կանգնեցայ, կիսաբերան մը նստ բարեւ ասելով, չգիտեմ ինչի՞, տրտում տխուր հեռացայ նրանէ, շարունակեցի զուր ի վայր ճանապարհս դէպի վանքը: Վանականք ևս նշմարեցին իմ կերպարանքի վերայ տխրութիւն, որոյ պատճառն և ինձ անհասկանալի էր նոցա ասելի, վասն որոյ ամենայն օրուան նման էլ նրանք չհարցրին պատմեմ նոցա միայնակեացի տաճները:

Օրոստոս, 27-ին առաւօտեան ուշ վերկացայ քնիցս, վասն որոյ և խնդրեցի վանահօրը փոքր ինչ կերակրելից, ուտելիքից տայ ծառայիս, որ վերառնէ բերէ հետս, գիտէի որ ուշանալուս համար չեմ կարող ճաշուան ժամանակը վերադառնալ, և խեղճ վանականացը ինձ սպասելոյ պատճառ կլինիմ: Հա՛ մոռացել եմ յիշել, որ ամէն օր դէպի քարայրը գնալիս կտեսնէի ճանապարհին էս քարափի էն քարափի վերայ ուխտաւորների բերած նոր նոր պաշարներ լօշու մը փաթաթած դրած, և

երկրորդ օրը գնալիս կնայէի առաջուան տեսածներս կամ չէին երևալ, կամ թէ ցրուած գետնի վերայ էս տեղ էն տեղ ածած կը լինէին : Ի հարկ է միայնակեացը, որպէս որ երևում էր. նրանցով էր կերակրվում. նրանց տասնիցը մէկը չէր կարող տանել ուտել, անշուշտ չորեքկողմի գազաններն և թռչուններն էլ էին նրանցով կերակրվում, Ահա, էս էր պատճառը, որ վանքի միաբանները կարծում էին միայնակեացն առանց կերակրի և հացի է ապրում :

Երբ հասանք քարանցաւի դուռը, ծառայիս ձեռքէն առի ուտելեաց կապոցն ուներս մտայ միայնակ : Միայնակեացը պարկած էր, ինձ հէնց տեսաւ, վերկացաւ նստէց, նայէց՝ ձեռքիս կապոցին, մէնչև իմ ողջոյն տալս, ասէց, էդ լինչ, երևի միւս օրվան պարզէնէրդ ընդունելս, առիթ տուէց քեզ միւս անգամ ընծանէր բերել : Ոչ, պատասխանեցի, ոչ հայր սուրբ այս իմ նախաճաշիկս է հետս բերի խնդրել քեզ, բարեհաճէք էս օր միասին վայելենք, ինձ գգալն է, որ դու իմ քաղցածութեան համար մտածումես ամենայն օր : Սիրելի, ասէց միայնակեացը, որպէս տեսնում եմ, դու աշխատում ես էդպիսի բաներով ինձ կամաց կամաց և հնարքներով վաժկացնել, որպէս զի աշխարհիս զիղխութիւնը ճաշակել տալը սովորցնես : Ես իմ չորաբեկ հացովը բաւական եմ և ուրախ իմ ուխտաւորներն էն քան ուտելիք են բերում, որով ոչ թէ ես, այլև քսան քեզ նմաններն էլ կարող են կերակրուիլ : Քաւ լիցի հայր, ընդմիջեցի նորա խօսքը, Աստուած երկինք, թէ ես էդ դիտաւորութեամբ յաճախում լինիմ քեզ մօտ, որպէս և էն օրն էլ երդուեցայ : Իմ նպատակս ոչ այլ ինչ է, կրկնում եմ, եթէ ոչ քո օրհնութիւնը ժառանգել, և էդ ականատես հնութիւնները, որք կվերաբերին ըստ մեծի մասին մեր քաղցը հայրենեացը—մեր քաղցը հայրենեացն եմ ասում, չթողուլ թաղուած մնան էս քարանցաւի մէջը :

Հայրենիք բառը, նշմարեցի, խոր ներգործեց բարի միայնակեացի սրտումը, վասն որոյ և քանի մի անգամ հայրենիք հայրենիք կրկնելով, ասէց, չեմ մոռացած որդի, չէ, չեմ մոռացած, առաջուան քոյ զրոյցը թէ, մեր հայրենիքն այժմ երջանիկ է . . . երջանիկ է Հայաստան . . . երջանիկ

նրա որդիքը . . . եթէ . . . Էն Պարսիկ անիրաւ տիրապետողաց յուզկահարութենէն, գերութենէն ազատուած են: Քանի քանի արիւնհեղութիւնք, սովք, գերութիւնք, երկրէ երկիր գաղթականութիւնք, ես . . . ես մեղաւորս ականատես եմ եղած. աշխատեցէ՛ք, աշխատեցէ՛ք ուրեմն ամենայն եղանակաւ: Էդ ձեր ազատութիւնը բարբարոսների ձեռքից, ազնիւ երախտադիտութեամբ փոխարինել. Հայր պատասխանեցի Հայր, առանց սնապարծութեան կարող է իւրաքանչիւր Հայն հպարտանալ, որ ոչ մին ազգ, որ տէրութեան որ հնազանդել է, թէ մեծ է եղած և թէ փոքր, Էնպիսի ջերմեռանդութեամբ չէ ծառայել նրան ինչպէս Հայն, որ մինչև մոռացել է իւր ազգային պարտաւորութիւնները, որնոր շատ անգամ աւելին յիմարութիւն է համարուել: Ո՞ր ժողովուրդ, որ ազգ կարողացաւ Էն քան անբանց ծառայել, չորս կողմի անթիւ հաւատոյ թշնամեաց հնազանդուելով, ու իւր ազգութիւնը պահպանել Էնքան երկար ժամանակ: Ո՞ւր է Էն մեծ Ասորեստան, ո՞ւր Մարք, ո՞ւր Հրէաստան, ո՞ւր Եգիպտոս: Ո՞րը նրանցից էս օրվան օրս կարող է հաւասարվել մեր ազգին, մի՞թէ մեր ազգի հաւատարմութիւնը չէր, որով կարողացաւ էս քան ժամանակ դիմանալ և տոկալ Էն քան դժուարութեանց:

Ուրախ եմ հոգւով չափ, ուրախ: Ասէց ու լռէց: Լռութիւնը և խռովեալ դիմաց փոփոխումը, ցոյց էին տալիս նրա հոգւոյ և սրտի մորմոքումը:

Հայր, կցեցի, հայր խնդրեմ շարունակել ձեր կիսատ պատմութիւնը, որ դիտէք որչափ ցանկալի է ինձ մտադրութեամբ լսելն Էնդունք:

Մտիս չէ որդեակի, ասէց նա, մտիս լաւ չի գալիս երեկն ուր թողի պատմութիւնը . . . մինչև որ տեղ շարունակեցի:

Երբ Ահմադ խան Մարաղեցին ասէց կամ ծնողացդ կամ սանտուիդ արիւնք կամ կաթը քրիստոնեայ ուէտք է լինի, ապա թէ ոչ . . . պատասխանեցի:

Հա, վերառաւ միայնակեացը, հիմի մտիս եկաւ, լաւ մտիս եկաւ, ուրեմն լէ, ինչպէս պատմեցի երեկն, արտաքուստ ոչինչ պակասութիւն չունէի և որպէս թէ երջանկութեան ծէրն էի հասած, բայց խղճմտանքս միշտ մեռած էր և անհանգիստ

Շատ անգամ միայնակ ժամանակս ուզում էի ինձ ու ինձ սը-
նոտի յուսերով մխիթարել սիրտս, զանազան ինձ շահաւէտ
երեւակայութիւններով, ուրախացնել և ուրիշներին ևս կեր-
պարանքս, գէմքս, շարժողութիւնս ուրախ ցոյց տալ բնյց .
. . . բայց չէ, չէր լինում: Էս մտատանջութիւնից, մտիս չէ
ինչպէս եղաւ, կրկին ձեռն տուի արեւոյցութեան և գինեմո-
լութեան, ի հարկ է յուսահատութիւնիցս էր: Յերեկը զբա-
ղած էի գործովս, գիշերից մին ժամ կամ երկու ժամ ան-
ցած չանցած, ամենայն գինեմոլութեան պարագայքը պատ-
րաստ էին տանա թուլակ, դափ, թմբուկ, դավալ, շուրի, եր-
գեցողք և այլն ըստ կարգին:

Մինչ այս մինչ այն, Աղայ Մամադ խանէն յանդիմանու-
թեան գրէրը Սարգարի վերայ շատացաւ, որպէս թէ սա լաւ
չէ կառավարում իւր պաշտօնը: Սարգարը լաւ գիտէր, ինչով
կարող է արդարանալ Շահի առաջին, ի հարկ է դրամ կամ
զօրքն էր պահասում նրան որ էնպէս գրեր էր գրում: Քա-
նի մի շաբաթ էր, որ Ներքինւոյն Շահ ասելն սկսել էին, ըստ
որում բոլոր Պարսկաստանը նրան համարեալ թէ հնազան-
դած էին, թէպէտ կային քանի մի փոքր տեղւոյնք, որք յա-
մառուած էին, նոցա վերայ էլ շատ զօրքէր էր ուղարկուած:
Սարգարը հրամայեց ինձ յիսուն հազար թուման պատրաստի
դրամ և քսան հազար էլ ընծայի համար բանէր պատրաստեմ
ուղարկէ Շահին: Շատ երեւելիք մեծ կաշառքներ և պար-
գենէր էին տալիս Սարգարին, որպէս զի իւրեանք տանեն և
ներկայացնեն էս ընծայները Շահին, բայց Սարգարի նպատակն
էր ինձ առաքել որպէս իւրեան մօտիկ ստորագրեալ: Արդարեւ
էս շատ յաջող ծառայութիւն էր թագաւորին, որովհետեւ
նոր բազմած աթուռի վերայ, մեծ էլ հարկաւորութիւն ու-
նէր փողի, և ով որ տանէր ներկայացնէր, մեծ պատուի և
փառքի տէր կլինէր, մանաւանդ թագաւորիցը ճանաչուած մին
անձը: Կային ծանօթներ, որք ինձ ստիպում էին խնդրեմ Սար-
գարին, ինձ յանձնուի էս ծառայութիւնը: Բայց հանդարտ
կեանքիս և ունեցած ձեռքումս պաշտօնիս նայելով, սրտով չէի
ցոնկանում ամենեւին: Շրջակայ քաղաքապետք լսելով էսքան
մեծ գումար դրամի ուղարկելը, իւրաքանչիւրն, իւրանց կա-

աւարութեանն յանձնված ժողովրդեանը համեմատու առաջարկեցին Սարգարին հեծելազօր էլ և հեաւակ (թֆանգչի) ժողովել ուղարկել Շահին ինչան հնազանդութեան : Հաշուելով մերձ չորս հազար հոգի էին գումարվում : Երբ 4000 զօրականաց հրամանատարութեան ձէնը ականջներս լսան, և ազդականներս և ծանօթներս էլ ինձ յորդորեցին և զրգուեցին ընդունելը, մեծամտութիւնս և փառասիրութիւնս էլ նոցա ընկերացան շուտով, այլայլեցայ և շատ փափագանօք ընդունեցի : Ի հարկ է էսպիսի մին հրամանատարութիւն, և էնքան գումարի տանելը, մին մեծ պաշտօն էր էն ժամանակը, որ բաղդաւորութիւնն առանց միջնորդի և բարեխօսութեան ուրուք ինձ էր վիճակվում, էն ժամանակուան կարծիքովը շատ անմիտ կլինէի, թէ չընդունէի :

Աչքիս առաջին էր, թէ հազիւ երեք ամսումը հասնենք Շահի մօտը և ճանապարհներին քանի՞ քանի՞ վայրենի ժողովրդոց միջովը պէտք է անց կենանք, որք չեն դեռ ևս կատարելապէս ընդունած Շահի հեղինակութիւնը. քանի՞ քանի՞ քաղաքներ ակամայ և բռնութեամբ պէտք էր խօնարհացնէի ինձ, և ո՞րպէս պատերազմներ պէտք էր նրանցից յառաջ գային, յորոց որպէս քաղաքներ, նոյնպէս գիւղէր և ժողովուրդներ պէտք է յափշտակուէին և ասպատակուէին մեզանէ. քանի սրածութիւններ, վշտեր և նեղութիւններ պէտք է կրէր մարդկութիւնը մեզանէ, ճշմարիտն ասած. մեծամեծ գժուարութիւններ և խոչընդոտն էին, այսու ամենայնիւ փառասիրութիւնը և դիւրահաւան ցանկութիւնը յալթող գտնուելով սրտիս, ամենաքաղցր էր երևում ինձ առ ժամանակեայ հրամանատարութեան յոյսը, վստահ որոյ և գուն գործեցի, որքան կարելին էր, շուտով ճանապարհ ընկնել :

Ամենայն ծանօթներս, մանաւանդ ազդականներս, և աւելի քան ղմիւսներն Ահմադ խանը, փոլ, ձի, ջորի, ուղտ, վըրան, սուր և այլ պատերազմի կամ ճանապարհորդութեան հարկաւոր գործիքներ ընծայ էին ուղարկում ինձ : Որպէս ասած եմ, Ահմադ խանը շուտով գիտէր իմ Հայ չախիւն, այսու ամենայնիւ շատ խրատներով յորդորեց ինձ և յետոյ խորհուրդ տուեց իւր դրանը մեծացած և շատ տարիներէ ի վեր փոր-

ձած երեք Հայ երիտասարդներ տանեմ հետս, Յովսէփ անուն դանձապետ, Գաւթիթը տեսուչ (նազիր) վրանէրնիս և կայիցս և Մովսէսն ակոռապետ : Ես ոչ թէ չընդիմացայ աներոջս բարի խորհրդին, այլև ուրախութեամբ ընդունեցի :

Մինչև ցայսօր, ոչինչ կերպով չէին կարողացել Նադրից ևս յառաջ, օրինաւոր շահերի ժամանակը, զօրականաց ճանապարհներից փախչելոյ արդեւքը գտնեն : Շատ անգամ տան հազարէն կէսը, և երբեմն քառորդը չէին հասնում Ասպահան : Զօրականաց էն կերպ փախուսան անպատիժ մնալով, սովորութիւն էր դառած : Էս ինձ և Սարգարի համար ևս մի մեծ դժուարութիւն էր երևում : Ահմադ խանը որպէս հինաւորաց փորձուած զօրական, խորհուրդ տուաւ, նախ ամենայն ժողովրդապետից ձեռագիրներ առնել, և երկրորդ սրանց էլ հրամանադիր տալ, որպէս զի ամենայն փախչող զինուորի հօրն, եղբօրցն պատժին ու տնէրնին տեղէրնին յափըշտակեն, կրակեն, և իւրաքանչիւր փախչողի համար յիսուն թուման էն գիւղիցն, որոյ բնակիչն է, առնեն գանձարանի օգտի համար : Ի հարկ է էս ևս հաստատ միջոց չէր, այսու ամենայնիւ էն խառն և տարին մին անգամ իշխանութեանց փոփոխութեանց ժամանակի համար, մին յոյս էր զօրագլխին և երկիւղ փախչողին և նորա ազգականներին : Գարնան կէսն էր մեծ պատրաստութեամբ ճանապարհ ընկանք, քսան օրումը հասանք Զեանգեան, ուր հաշիւ տեսանք, երկու հարիւր հոգի զօրականներէն փախած էին, որոց անուանքն գրեցի Սարգարին, նշանակեալ գումարն ստանայ տիրապետողներէն, և նոցա իրաւունք տայ իւրեանց հպատակներին պատժել, որպէս վերն ասացի, որպէս զի էս փախչելոյ առաջն կապուի :

Երեք կամ չորս օրուան ճանապարհ լաւ մտիս չէ, Զեանգանէն անց էինք կացած, մին գիշեր կէս գիշեր անց էր. մեր յառաջապահ զօրաց մէջէն նախ մին քանի հրացանի թրակի թրուակի ձէն եկաւ, փոքր փոքր շատացաւ էս ձէնը և մօտեցաւ : Մինչ իմ զարթնիլը, հագնուիլը, պատրաստուիլը չորս կողմիցն ականթօթափել մեր բանակի վերայ հրացանների կրակը, և բանակի մէջի ազաղակն և շփոթումը էնպէս սաստկացաւ, որ էլ ժամանակ չունեցայ մտլի ու անձրեւային

գիշերումը զօրքն կարգի ձգել, և զօրականներն էլ ոչ իւրեանց զլիաւորացն էին հնազանդվում, և ոչ զլիաւորքն իմ խօսքն էին հասկանում : Երևում էր, որ թշնամեաց ուժն էնքան սաստիկ չէր, որքան երկիւղն և արհաւիրքն էին պատած մերայնոցն : Ես իմ սպասաւորներովը թողի վրանս և մասց Օվշար և Քեանդեարլու ձիաւորաց մէջը, որոց յանձնուած էր գանձըն և ընծայքն : Մինչև լուսանալն չկարողացանք հասկանալ թշնամեաց ով լինելն և որքանութիւնը : Առաւօտը երբ բացուեցաւ, տեսանք հազիւ բանակի կէսն դանձի չորս կողմը ժողովված կան անձրևի տակին, որ շատ յորդութեամբ էր գալիս : Եւ շատ վրաններ յափշտակուած գատարկ կային : Չեմ ուզում երկարօրէն մեր վիճակը ստորագրել, ամենայն զօրական կարող է նկարագրել մեր վիշտն ինչ աստիճանի էր էն րոպէին, մանաւանդ իմն, որ ամթու մեռած էի :

Բանակէն փոքր ինչ հեռացողները լուր բերեցին, թէ քանի մի սպանվող թշնամիներէն ընկած կան, և երևում է շորերէն, զրահներէն, որ մեր չորեք կողմը բնակուած Քակաւան ասած ժողովրդէն են :

Պիտի շարունակուի :

ՊԱՆԴՈՒԽՏ ՀԱՅԿԱԶՆ

ԱՅՐԻ ՄՕՐՄԸ ՕՐՕՐՈՅ

Առ Հայս:

Ո՛վ դու իմ որդեանկ, իմ քաղցր որդեանկ,
Թշուառ մօրդ սրտին դո՛ւ միակ հրճուանք.
Ննջէ՛ իմ դառնո՛ւկ, ննջէ՛ աղաւնեանկ,
Քեզ օր, օր, ասեմ, իմ սիրուն մանկեանկ.
Եթէ մի արցունք հանես աչքերէդ՝
Կամ «վայ, վայ» կանչես սաստիկ ցաւերէդ,
Աս քեզ հիմակուց կյայտեամ՝ «մօրմէդ
Յայնժամ չյուսամ (օր, օր), այլ աղէտ»:
Զի քեւ ես պիտի պարծիմ հայկազանց,
Քեւ զուարճանամ վշտեր մոռացած,
Երբոր վարդագոյն դիմացդ ժպիտ
Տեսնեմ, ու այնպէս խնդամ թիկնդ առ թիկնդ:
Ո՛ր, օր, իմ դառնո՛ւկ անուշիկ դառնո՛ւկ,
Օ՛ր, օր, իմ որդին դո՛ւ ես յոյս վերջին:
Բայց ո՛հ, պանդխտիս սիրտ լըցուած ցաւօք.
Ակունք խաւարել սգւոյ արտասուօք.
Իսկ քու աչերուդ վառ վառ ցոլացում
Լոյս տայ, մինչ համբոյր մատչեմ բբերուն:
Մատչեմ բբերուդ, և ընդ կոյս ոգւոյդ,
Յախրելով՝ այ օր, ասեմ, և օր, օր:
Ո՛հ, այս մայրենի համբոյր զոր ես տամ
Որդեանկ իմ, արդեօք վշտեր մոռանամ,
Կմոռնամ ցաւեր՝ որ օտար յափունս
Զինչ նաւ հողմավար՝ ալէկոծ ի ջուրս,
Հողմունք տարադէմ, զիս ի ժայռ մղեն,
Տղուս օրօրոց, ձեռքէս կիւլեն:

Եւ զուք ո՞վ մայրեր, որդեսէր մայրեր,
Ինձ պէս կգգա՞ք ձեր քիրոն ու ցաւեր.
Թէ միայն խեղճ մօրս ճակատադիրն էր
Անհայր մէկ որդւոյ՝ այսպէս ի յերեր.

Դու քնիր մանկիկ, գրկասուն ծաղիկ,

Չես զու վատաբաղդ, մայրդ ապերձանիկ :

Ո՛հ, ձեզ երանի՛, որ չեմէք խալած.
Թէ որքան դառն է այրի մօր համար.
Տեսնել ոսկեղօծ փայլուն որորան՝
Օտար երկնի տակ իւր բազդէն կործան.

Այ օր, չե՞ք օր օր, հանդի՛ր դող քոյդ մօր.

Եւ այրած սրաին, լսէ՛ զու օր, օր :

«Այո՛, չե՞ք օր, օր, չե՞ք և խանձարուր,
Որդեանի իմ արի՛, հանդի՛ր գիրկս մօր.
Այ օր, օր, օր, օր, յիմ ծոցիկ մաքուր.
Այրեցեալ մօր, քաղցր է քոյդ օր օր՝

Այ օր, օր, օր, օր, զու պճնանք քոյդ մօր.

Քե ես սիգապանծ, ի կռնայս բոլոր.

«Քե ցնծայ քո մայր, ո՛հ, անշուքն մայր.
Քե բացուին Հայոց, շղթայք ժանդահար.
Քե բացուին շղթայք, խնդան Արամեանք,
Խնդայ և երկին, ու տայ յաղթանակ.

Եւ Հայոց մեծաց, կանգնին յիշատակք,

Անւոյ քաղաքին, ահեղ փլատակք» :

ՈՐԴԻՆ ԱՍԷ.

«Մայր իմ, ո՛հ մայրիկ, գթառատ մայրիկ՝
Ո՛չ ևս անծաղիկ, մտանեմ ծոցիկ.
Մայր իմ, ո՛հ ի հեռ. գնամ յայն երկիր՝
Յօրմէ հայկազունք, եղեն տարադիր.

Գնամ այն յերկիր յօրմէ աղեղանց

Արք՝ այժմ սփիւռ, ա՞յ, թեթեւ ի թիւ.

«Այն յերկիր գնամ, ուր փառք Հայկական,
Իբրեւ զերազ ինչ, ո՛հ, անցին, կորեան.

Ո՛հ, պիտ' ես երթամ, տեսնել որորան,
 Որ ինձ ի հասակ հասուց մանկութեան.
 Տեսնեմ որորան, որ անկու կործան,
 Եւ ինձ ի շղթայս, էարկ գերութեան :
 «Ո՛հ, գնամ առ Հօր, շերիմ ու տխուր,
 Յամաքեալ յոսկերս, ցողեմ թոր ի թոր» :

ՄԱՅՐՆ ԱՍԷ.

«Դու գնաս մանկիկ, իմ սիրուն ձագիկ,
 Իսկ ես յայս էրէզ, մնամ միակիկ.
 Մնամ միակիկ, բայց թէ ե՞րբ պիտի,
 Դառնաս դու յիմ գիրի, ո՞վ մօրս հրեշտակիկ.
 Մնամ միակիկ, բայց քաղցր քո ձէնիկ՝
 Որդեակ իմ, արդեօք, պիտ' լսէ՞ մայրիկ :
 «Պիտ' լսէ՞ քոյ ձայն, որդի տրամութեան,
 Ու թնդայ սրտիկս, որդւոյդ՝ յայցելման.
 Պիտ' հասնի՞ իմ ձայն, մինչդեռ զքեզ լամ
 Յունկն քոյ քնքուշ, ո՞վ մօրս անձկութեան.
 Դու գնաս իսկ ես, մնամ աստ ո՞րպէս,
 Ո՞րպէն հանդուրժեմ, զի անվարդ եմ ես :
 «Ո՛հ, անվարդ եմ ես՝ անօր, վշտառես,
 Ո՛չ զլիտյս ստուեր ունիմ, ո՛չ վայելս» :

ՈՐԴԻՆ ԱՍԷ.

«Թող, մայրս, երթամ, բայց ես զքեզ ո՛հ,
 Երբէք չմոռնամ, մինչ ի կէտ մահուան,
 Ո՛չ երբէք սրտէս, կհանեմ ըզքեզ.
 Եւ ո՛չ ի շրթանց, առնեմ դահավէժ.
 Այլ ուր որ երթամ, ուր տեղ որ մնամ,
 Ամէն քայլերուս, «մայր» հեծեմ ու լամ :
 «Ամէն քայլս փոխ, հառաչեմ ու լամ,
 Ամէն մէկ քայլիս, «հայր» գոչեմ ու լամ :
 Իսկ երբ օրօրոցն, յանշուք կերպարան,
 Տեսնեմ, քեզ կրկին, «մայր» գոչեմ ու լամ.
 Այն դաշտ պիտ' երթամ, ուր որ հայկազունք
 Զինչ ցօղալից վարդ՝ ոստաքանց ընկան :

«Այն բլուրն երևում, ուր մեր աղեղանց,
Պողպատեայ կուրծքեր, ընդ հողով ծածկուան.
Դէպ՝ այն լեռն երթամ, ուր մեր պըլլողւնին,
Երգէր ու կանչէր զօրաց յաղթութեան.

Կանչէր նա զօրաց՝ սիրտ տար տկարաց,

Աղեղ, նետ, քաջաց, պատերազմողաց :

«Երթամ այն սարեր, այն ցուրտ սառն սարերն,
Ուր ինն քաջէր, զինչ դարնան վարդեր
Զմայլեցուցին, լցին բուրումներ :

Դէպ՝ այն սարն երթամ, ուր նետ հայկական

Դիցամուլ աղբաց, փշեց անկենդան :

«Ես երթամ այն անդ, այն լեռն ահեղ՝

Որոյ ի գագաթն, և Հայկին աղեղ.

Եւ իմ այս որդւոյս, ախուր հառաչանք.

Զգեմ սրտերուն, Հայոց՝ արձաղանք» :

ՄԱՅՐՆ ԱՍԷ.

«Ես իմ այս յետին, համբոյր վշտազին,

Տա՛ր ընդ քեզ յոր վայր, երթաս՝ ու թէ յերկին.

Աւա՛ղ, իմ բաղդին, դիւրաշարժ բաղդին,

Որ ըղբեզ գրկեց, ձգեց ի դետին :

Ո՛հ, ցաւ իմ ուժգին, բաղդի մրրկին,

Որ հասաւ խլեց, գքեղ իմ ծոցէն :

«Ինչպէս որ թաթառ, զծառն յիւր արտէն՝

և վարդն ի թփէն.

Ե՛րթ ընդ քեզ լեցի, իմ սէր մայրենի,

Ե՛կ և մի համբոյր, ևս տամ սխրալի.

Ո՞վ, ի՞նչպէս քաղցր է, աղան մօր սրտի,

Ե՛րթ ընդ քեզ լեցի, որ է՛նն ամենին :

«Մայրեր զգացին, «աւա՛ղ» զոչեցին.

Թշուա՛ռ ամուսին», ու անդէն լացին :

Դուք կուլայք մայրեր, սիրալիր մայրեր,

Բայց ինչպէս թշուառ, չքոտեսաք օրեր :

Ո՛հ, ձեր զաւակներ, ձեր փափուկ դրկեր,

Ուր սնան մեծցան զինչ սօսի ծառներ :

Ո՛հ, ձեր տղաքներ, հայրենի տուններ,
Ունին, բարձրաբերձ, և աշտարակներ.

Ո՛հ, ձեր մանկունքներ, ունին այգիներ,

Ուր կաթով մեղրով, կանյճընեն օրեր :

Ո՛հ, ձեր նորածին, ստնդեայ տղաք՝

Ստնդու ունին, նաև հոգատարք :

Ո՛հ, ձեր լուսամբիտ, համեստ պատանիք,
Ճամարանք ունին, և եկեղեցիք.

Բայց իմ խեղճ՝ տղաս, փառքերէն զըկուած,

Ոտք բոբիկ, գլուխ, գետին խոնարհած :

Օրորոցն ու հայր, ընկեր սարէ սար,

Փնառէ ու կանչէ, աղէկէլ ի քնար :

Ուր եբբ կդառնայ հեծեծէ «Հայր, Հայր»

Եւ ընդ հօր շիրիմ գնայ աչք խաւար.

Եւ անդէն որպէս թռչուն նետահար

Դառնայ ու կանչէ «մայր իմ, ո՛ւր է հայր».

Ողորմուկ ձայնին կդիմանայ մայր.

Ո՛հ, չե՛ դիմանար, մօր սիրտ վշտահար,

Մայր, որ մի մանկիկ, ունի յիւր ծոցիկ,

և այն՝ ցաւով լիք :

Ո՛հ, լաւ էր, զի իմ տկունք փակուէին

Այս թշուառ օրեր ալ չը տեսնէին.

Լաւ էր, որ արդ մօրդ այս տխուր խօսքեր

Լռէին, նաև աղէկէլ օղբեր :

Բայց զի քոյ դիմաց փախեան արդ ժպտք

Ո՛հ, ևս նորոգուին պիտի սրտիս վիշտք.

Ո՛հ, կրկին ցօղե՞ն, լա՛ն աղի արտասուներս

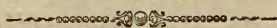
Վարդան, չէ՛, հերիք այս վերջին համբոյրս :

Եղիշէ Մեծատունեանց .

Մխալցիայ 1863 Յուլի 19. :

ՊԱՏԱՆԵԱԿ ՄԱՅՐ ԵՒ ՄԱՀ

Ո՞վ քաղցր ծոց դու մայրենի բոց որդեկացդ ապաստան,
 Ընդէր խուսեալ չամփոփես զես ի ծոց քաղցր մայրական,
 Ե՞ր մատնես դու մատաղ որդիդ իսուր մանգաղ սեաւ մահուան,
 Կամի՞ս դու մայր զի ես տխուր քողոք լըցեմ ի դամբան.
 Ո՞վ Ատրոպէ գշտոյ մահուան մի՛ առաքեր դու ինձ մահ,
 Մի՛ հատաներ զթեշն իմ կենաց և մի շիջցի վառեալ ջահ.
 Այլ ընդունայն է ընդունայն և նա իսկ է խլացեալ,
 Յգէ՛ նա ինձ զմահն անգութ, զաղերս իմ նա չէ լուեալ.
 Հապա դու մայր, չտեսանես զի դամ թագչել ի գիրկ քո,
 Անագորոյն մահն այն տխուր հալածէ զես աւանդ ո՞հ,
 Չկամիս դու ո՞վ մայր իմ մայր, գրկել զորդիդ պատանեակ,
 Զի դամ առ քեզ ծածկել 'դ անթովքդ բան ինձ բաղուկդ քաղ-
 ցրունակ :

Ա՛հ երեւի ի մէջ օդոյն մահն է մայր իմ ինձ է հուպ,
 Դեմք իւր դժգոյն աչք իւր խոժոռ սպառնայ ինձ խաւար դուր,
 Դողամ սոսիամ երկիւղք պատեն զանդամ ողջոյն ուժածածով.
 Խաւար ծածկէ մթազին աչքս երթամ զերթ կոյր առ խարխոփ
 Կթռանին ծունկս սարսին սրունքս հուր ընթանայ յանդամս իմ,
 Սիան իմ դողայ խորշն աղիքս և առ ցաւոցս կողկողիմ.
 Ահա նիդակ իւր յաջ ձեռին 'և ի միսու մի սուր և շանթ,
 Աղեղն ի յուս հսկայաձև շնչէ նա ծուխ բոցացայտ.
 Ի թ ինչս ոտին դողայ գետին ժայռք և քարայրք տապալին
 Դայ զես խոցել ընդ մէջ կտրել իւր սուսերաւն հրային,
 Դարձեալ գոչմ ծոց մայրենի պահեա զորդիդ գէթ յայտ վայր.
 Մի թողուր զես շանթ ից մահուան խամբել մարմինս վայրապար

Ո՛հ սիրելիդ էր խուսիս դու մահուան ժանկաց արկեալ կուր.
 Զորդիդ միակ զօրոյ սիրովն դու վառէիր իբր զհօր.
 Ո՞վ մահ հզօր քեզ ողորքեմ ողորմէ գէթ մատաղ տիս.
 Մի հարկաներ զիս տարածամ դեռ մանուկ եմ զթա՛յ յիս :
 Իբր մի ծաղիկ դեռ արողքոջ որ կտրի սուր գերանդէ.
 Նոյնպէ՛ս և ես դեռահասակ հնձի մարդ քոյ ձեռանէ.
 Դարձեալ գոչեմ աղերս առնեմ, ո՞վ հզօր մահ ողորմեմ
 Մի խամրեր զիս այսպէս արագ գէթ մի յայս վայր դու զթա՛.
 Բայց նշմարեմ զի չկամիս թողուլ զիս աստ կենդանի.
 Կեալ և ապրել ինձ ի յաշխարհ չհամարիս արժանի,
 Ուստի ո՞վ մայր զի՞ բացաճիկ չոգար յինէն չհայիս.
 Զի ես դժբաղդ. աստ մեռանիմ գալ տեսանել չկամիս.
 Ուստի բաց է սիրան իմ տկար առաջի քոյ անդու՛թ մահ.
 Այլ ինչ, մի՛թէ մեռանիմ ես երթամ ի հո՞ղ ափսոս ան.
 Հապա արի՛ ժանտածուտ մահ հար քոյ սրով զսիրտ իմ.
 Այսուհետեւ ինձ կեալ յաշխարհ ընդունայն է յոյս չունիմ.
 Կո՛ց դու ողջմամբ ո՞վ մայր քաղցրիկ ճակատագիրն այսպէս է :
 Ծոց մայրենի ընդունայն է, այլ կամք Տեառն օրհնեալ է :

Առաքել Նալպանդեան
 Խարասուցի.

ՈՂԶՈՅՆ ԾՆՈՂԱՅ

ՅԱԻՌԻՐ ՏՕՆԱԽՄԲՈՒԹԵԱՆ ԶԱՏԿԻՆ

Ո՛վ սիրելի դու մեր ծնող
Քնքուշ մայրիկ՝ մեզ սնուցող
Հանդիսաւոր զատկի օրը
Աղերսում ենք Փրկչի Հօրը :

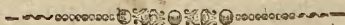
Լսիր որդոցդ աղաչանքին
Ո՛վ Հայր Աստուած դու երկնային
Եւ օրհնիր քո այս դառներին
Ինչպէս արիր մանուկներին :

Նոցա կեանքը լուսաւորի՛ր
Նոցա օրերը երկարի՛ր
Թող լաւ բաղդով զուարճանան
Եւ տեսնեն սէր օրդ իական :

Երբ տեսնում ենք մեք կարմիր ձուն
Միշտ յիշում ենք կարմիր արիւն
Որ բղինելով Փրկչի կողքից
Մեզ աղատեց սատանայից :

Յօրինեալ է Նատալիայէ Միրզոյեանց,

Ի Շուշի. 1863 Մարտի 31-ին :

ՄԽԻԹԱՐԵԱՆՑ ԵՐԱԶԱՅՈՅՍ ՄԷԿ ԿԱՐԾԵԱՅՈՂ

ՔՆՆՈՒԹԻՒՆ

(Մասնաց Աղանիկց քաղած)․

ԱՇԱԿԵՐՏՆ․ Հայր սուրբ, անցեալ 1862 տարւոյն Բաղմա-
վիպին առաջին յօդուածը նոր կարգայի, քանի մը խօսքերը
լաւ չհասկցայ. եթէ բարեհաճիք անոնց մեկնութիւնը տալ,
մեծ շնորհք կրնէք ինծի :

ՎԱՐԴԱՊԵՏՆ․ Կերեւ թէ Հ․ Ղևոնդ Ալիշանեան վարդա-
պետին յօդուածոյն վրայ է խօսքդ :

ԱԶ․ Այո՛, և որովհետեւ այժմու Բաղմավիպին մէջ ազդա-
յին յօդուածները այն վարդապետին գրածներն են, սիրով կը
կարդամ, թէպէտ և շատ անգամ չեմ կրնար պարզ հասկանալ :

Վ․ Իրաւունք ունիս թէ սիրով կարդալու այն յօդուած-
ները, և թէ գանգատ ընելու որ զիւրաւ չես հասկնար ա-
նոնց ամէն խօսքերն ու իմաստները :

ԱԶ․ Չհասկնալուս պատճառն ի՞նչ է արդեօք :

Վ․ Հ․ Ղևոնդին գրուածոց ընդհանուր ոճն է :—Տարա-
կոյս չկայ որ այն անձը ազգային հին պատմութեան և յի-
շատակարաններու, ևս և Հայաստանի հին աշխարհագրութեա-
նը լաւ հմտութիւն ունի. և կարելի է նորա գրուածքներէն
օգտակար անդեկութիւններ առնուլ այս բաներուս կողմանէ.
ուստի և բնական է որ ազգային հնութեանց սէր ունեցողը
սիրով կարդայ այն գրուածքները : Բայց յայնմանէ շատ տեղ
բանաստեղծական «խկատիպ»^{*} բացատրութիւններ ունի որ

* Իրեն հնարած թարգմանութիւնն է այս «խկատիպ» բառը Եւրոպական
original բառին, և զէչ չէ, բայց կարելի է ըստ տեղւոյն թարգմանել
նաեւ «այլանդալ», աննթեթ, նորանշան, ծիծաղաշարժ, և այլն :

կարդացողին աչքին անպատճառ կդարնեն. երբեմն կզուարճացնեն զիրքը և երբեմն ծիծաղը կշարժեն՝ իրենց աղայական՝ չքսեմ իմաստական մտածմունքներովը : Իսկ անոր թէ արձակ և թէ ոտանաւոր՝ գրուածքներուն մթութեանը և խրթնութեանը զլիսւոր պատճառն այն կերեւի՝ որ նախ շատ մտածութիւնները խառնաշփոթ են, թո՛հ և բո՛հ, աներևոյթ և անպարաստ. երկրորդ՝ անոր հետեանք՝ գրուածքին ոճն ևս, թէ զրաբաւին և թէ աշխարհաբաւին, խորաւորորդ, նորահնար, խրթին մթին և դժուարիմաց, այնպէս որ նորա շարագրութիւնները կարդացող՝ կուձոտ քարոտ կերակուր ուտողի պէս անդադար մտքէն դուրս պիտի ձգէ նորահնար բարդութիւններն ու դժուարիմաց բառերը՝ եթէ չուզեր ակռաները կտորտել : — Բայց այդ առ այժմ լծողումք, որո՞նք են տեսնեմ այն յօդուածին խօսքերն որ չես կրցած հասկնալ :

Ա. շ. Մէկը այս խօսքն է որ ահա օրինակեր եմ. « Նոյն ատեն Ղատին վարդապետք և նոր միանձուռք դարձեալ սկսին յաճախել ի Հայս, Հայք կրնան ընդհանրական եկեղեցւոյ սէրտ միաբան ըլլալով ի հաւատաւ պահել իրենց ազգային լեզուն, ծէսն և օրէնքներն » : Այս բանս աւելի հաստատ և պոյծառ կուհռչակէ ԺԶ. դարուն սկիզբը Սեբաստացի քաջահաւատ վարդապետ մը. Մխիթար, միաբանակեցաց ընկերութեամբը, զոր հաստատէ ազգին 500 տարուընէ վեր ծանօթ դաշնակից և վաճառակից Վենետիկոյ սահմանաց մէջ. Ճշմարտութիւն կրօնական, կրթութիւն բանական կամ ուսմունք, և ոգի ազգային, այս ընկերութեան նպատակն կու ճանաչուին պատուին պողարերն » : Արդեօք ի՞նչ ըսել կուզէ այս խօսքով թէ « Հայք կրնան ընդհանրական եկեղեցւոյ սէրտ միաբան ըլլալով ի հաւատաւ, պահել իրենց ազգային լեզուն, ծէսն և օրէնքներն » :

Վ. Այդ բանը ոչ միայն Հ. Ղևոնդին, այլև ընդհանրապէս ամէն Մխիթարեանց մէկ « երազն » է, զոր շատ անգամ տեսեր են, և քանի մը անգամ արթննալէն ետքն ալ դեռ կը տեսնեն ու կը զուարճանան, թէպէտ և իրենք ևս դոնէ ամէնքը, չեն հաւատար. այսինքն իբր թէ « կարելի բան է, որ Հայերը հռովմէական կամ Աթոյիկ և պապական դառնալով

ևս իրենց ազգութիւնը անկորուստ և անթերի պահպանեն»։
Կամ որ նոյն է, «կարելի բան է որ Հայերը իրենց ազգային լե-
զուն, ազգային ծէսը և ազգային օրէնքները անկորուստ և
անթերի պահելով ևս կաթողիկ լինին»։ Ասոր մէք «երազ» կը-
սեմք և «երազայոյս կարծիք», վասն զի մէք ալ տեսեր եմք
ատենով։ և արթընցածնուս սէս հասկըցեր եմք թէ «և ահա
երազ էր»։ և իրօք անկարելի բան է ու եղջերուաբաղ։ Ան-
կարելի բան է կըսեմք՝ կաթողիկութեան հետ սերտ միաբան
լինել ի հաւատոյս, և միանդամայն հայկական ազգութիւնը,
մանաւանդ ազգային եկեղեցական ծէսերն ու արարողութիւն-
ները անկորուստ և անխառն պահպանել։

Աշ. Բայց, Հայր սուրբ «կաթողիկութիւնը» հաւատք կամ
գաւառութիւն լինելով՝ ըստ ինքեան պէտք է որ հակառակ
լինէր ազգութեան և ազգային ոգւոյ։

Վ. Եթէ «կաթողիկութիւն» ըսելով չհասկըցուէր «պա-
պականութիւն», այլ պարզապէս ըստ բուն և նախնական նը-
շանակութեան այդ յունական բառին՝ հաւատք կամ գաւա-
ռութիւն ընդհանրական եկեղեցւոյն Քրիստոսի, ի հարկէ ին-
չու հակառակ պիտի լինէր ազգութեան և ազգային ոգւոյ։
Քու ալ դիտես, որ Քրիստոսի սուրբ եկեղեցին անոր համար
ալ «կաթողիկէ», այսինքն «ընդհանրական» ըսուած է որ ա-
մէն ազգէ մարդիկ կրնան մէջը գտնուիլ՝ առանց իրենց ազ-
գութիւնը կորսընելու։ Բայց որովհետեւ այժմ սովորութիւն
եղած է «կաթողիկութիւն» խօսքով հասկընալ պապականու-
թիւն. հռովմէականութիւն», Վատինացւոց եկեղեցւոյ գլխոյն
այսինքն պապին՝ կուրօրէն հպատակութիւն,—ինչպէս որ կը
հասկընայ նաև Հ. Ղեօնդը, և ընդ նմա իւր Մխիթարեան
ընկերակիցներուն միաբանութիւնը,—անոր համար այս տե-
սակ կաթողիկութիւնը բոլորովին խափանիչ է ազգային ոգ-
ւոյ, և մանաւանդ որ և իցէ արեւելեան ազգութեան։ Բւտի
և այդպիսի մեղմէխ խօսքերը ուրիշ բան չեն՝ բայց եթէ մէկ
մէկ խայծ (եէմ) զոր ատենով Վատին կրօնաւորք, և այժմ
Մխիթարեանք, իրենց կարթին (օլթային) ծայրը կանցընեն,
որպէս զի մեր պարզամիտ ժողովուրդները բռնեն բռնեն ու
պապին ուռկանը ձգեն։

ԱԶ. Կաթոլիկութիւնը արդեօք աւելի լինչ պատճառաւ կամ լինչ կողմանէ հակառակ կենէ ազգային ոգւոյ և ազգութեան :

Վ. Հռովմայ պապերուն «երկիշխան պէտուծեանը» պատճառաւ, — ինչպէս որ նա ինքն Հ. Ղեոնդը այդ նորահնար «խակաթիպ» բառով կանուանէ պապական իշխանութիւնը դոյն հատուածին մէջ : Վասն զի լինչէ պապերուն միմիայն քանքը, եթէ ոչ այս, որ հոգևոր և մարմնաւոր իշխանութեամբ բոլոր աշխարհի տիրապետեն, ամէն մէկ ազգի ճակատը պապական կնիքը կոխեն, և ամէն տեսակ ազգութիւն աշխարհիս երեսէն վերցընելով՝ կաթոլիկութիւնը կամ պապականութիւնը ազգութեան տեղ անցընեն : Ինչպէս որ շատ աղէկ յայտնի է ամէնուն, ևս և Միխիթարեանց :

ԱԶ. Եւ միթէ դաւանանքով մէկ և ազգութեամբ տարբեր լինելն ըստ ինքեան անկարելի՞ բան է :

Վ. Ըստ ինքեան անկարելի չէ, և անով է որ արևելեան եկեղեցեաց մէջ գտնուող քրիստոնեաները դարերով մնացիք են նոյն դաւանանքի մէջ՝ առանց իրենց ազգութիւնը կորսնելու : Բայց բազմադարեան փորձը կցուցընէ որ այդ բանը եթէ ուրիշ ազգաց համար դժուարին է, յատկապէս մեր Հայոց ազգին համար անկարելի եղեր է մինչև ցայժմ, և այսուհետև ալ անկարելի պիտի լինի՝ քանի որ Հռովմայ եկեղեցին իրեն տիրապետական հոգին մէկդի չդնէր : Ինչէն է որ մինչև ցայժմ մեր ազգէն պապական դարձողները «Հայ» ըսուելէն կը խորշին ու կամընան, և երբ հարցուին թէ լինչ ազգէն ես «կաթոլիկ» եմ կրօն : Հազար թող հասկըցընէ անոր Միխիթարեանը կամ ո՞վ ոք և իցէ թէ այլ է «հայութիւնը» և այլ է «կաթոլիկութիւնը», և թէ պէտք է որ կարենայ մէկը «Հայ» լինել առանց «կաթոլիկ» լինելու, ինչպէս նաև «կաթոլիկ» լինել առանց «Հայ» լինելու. — որո՞ւ կրօն :

Պիտի շարունակուի :

ՅԱՅՏԱՐԱՐՈՒԹԻՒՆ

ԿՌՈՒՆԿ ՀԱՅՈՅ ԱՇԽԱՐՀԻ

Ա Մ Ս Ա Գ Ր Ո Յ Ն

1864—Թուականին համար .

Հայոց Աշխարհի Կռուները իր տարեկան շրջանը վերջացնելու վրայ ընելով, պատիւ ունի ծանուցանելու իր բարեպէր բաժանորդներուն և ազգայիններուն, որ յաջորդ 1864 թուականումն էլ հայրենեաց մաաւորական երկնքումը թռչելու մտադիր է նոյն և մի ընթացքով, ինչպէս յառաջ, բայց հարկաւ աւելի ջանք և փոյթ անելով, որ իր զկզբունքներն, զբայամունքներն ու բարբառը աւելի ընդարձակ, աւելի հասարակաց և աւելի ժողովրդային անէ. Արդ կենդրէ իր բանասէր բաժանորդներից, որ իրանց բաժանորդութիւնը շուտով նորոգեն յաջորդ տարւոյն համար և կհրաւիրէ նմանապէս իր սիրելի ազգայիններն էլ բաժանորդ ընելու:

“Հայոց Աշխարհի Կռուները, ինչպէս անցկացած տարիներումն իր շրջանն անելիս ազգային մաաւոր երկնքին մէջ բաւականին ընդունելութիւն էր գտել իր ազգայիններից, նմանապէս մի և նոյնը և այս

տարուան արած շրջանումը գտաւ, շատ քաղաքներու ազգայինք թէ գրով և թէ բանով իմաց արին իրանց գոհունակութիւնն ու բաւականութիւնը, **Ալուրնկան** մասին. բայց այն էլ պէտք է ասենք, որ **Ալուրնկան** այս տեսած ընդունելութիւնն իրան այնքան նիւթական գորութիւն չմատակարարեց, որչափ որ յուսացուումէր և նրա համար ոչ սակաւ նեղութիւններ կրելու պարտաւորեցաւ. բայց յոյս մեծ է, որ յաջորդ տարւոյն հունձը մեծ ընելով իրան անանելու և ծնանելու համար բաւական ընի և այս տարուան քաշած նեղութիւնները թեթեւացնէ:

Առունկը մեծապէս շնորհակալ ընելով անցկացած տարուայ այլևայլ քաղաքներումն ունեցած բարերար մատակարարներէրցը, մասնաւորապէս կինդրէ նրանցից, որ այս ներկայ տարւոյս էլ բաժանորդներ մատակարարելու հոգս տանելու յանձնառու ընին, որոնց ձեռնառութեամբ միայն կարող է թռչիլ:

Առունկն իր ընթացքը հայրենի երկնքի տակից դուրս չտանել. նոյն ազգային հոգւով պիտի ասորի միշտ. իր հրատարակելի նիւթերը պիտի լինին յաջորդ տարին, էլի ազգային նորանոր հեղինակութիւններ, լոյս չտեսած ազգային յիշատակարաններ, ազբւրներ, հատուկոտոր գրուածքներ, պատմութիւններ, վիպասանութիւններ և բայի սրանցից ազգային կեսնքի և բարքի զարգացման համար ժողովրդային փիլիսոփայական և բարոյական գրուածքներ և այլն և այլն:

Միմիայն այն է ինդրում **Առունկը** իր բաժանորդներէրց և բաժանորդ ընելու ցանկացող ազգայիններէրց, որ մի ժամ յառաջ իմաց անեն իմբողրին իրանց կամքը և շուտով իրանց ստորագրութիւնն էլ դրկեն, որպէս զի ինքն էլ ժամանակին ամէն բան

պատրաստի և այսուհետև ամէն ամսոյ սկզբին դուրս գայ իր ձուից և ժամանակին գնաց թուշի եր տեղը :

Առնկան բաժանորդութեան գինը կըլնի ինչպէս որ միշտ էր , թէև մտադիր էինք պակասացնել , բայց թող յայտնի ընի հիմակուց մեր ազգայնոց , որ երբէք չէ կարելի Առնկան գինը պակասացնել , քանի որ բաժանորդների թիւն հազիւ նրա գործքը դուրս հանելու բաւականում է , ներկայ տարւոյս վերջին թուերումը կտեսնեն մեր ազգայինք Առնկան բաժանորդների թուին և անուանց ցուցակը :

Տփլիսումը Առնկան բաժանորդ ընել ցանկացողները կարող են Յարգոյ պարոն Համբարձում Էնֆիաճեանցի և Յարգոյ պարոն Տէր Միքայէլ Էնանցի և ընկերութեան վաճառանոցներումը յայտնել իրանց ցանկութիւնը և ոտորագրուիլ , իսկ դրսի քաղաքներից , պէտք են իրանց նամակներն ուղղակի խմբագրին ուղղեն այս հասցէով , Պ. Մարկոս Աղաբէգեան խմբագիր Առնկան—ի տուն Բաբա Վարժէքուլեանցի ի Տփլիս :

Խմբագիր

Մարկոս Աղաբէգեան .

ՆՈՐԱՏԻՊ ՄԱՏԵԱՆ

ԾՐԱԳԻՐ ՊԱՏՄՈՒԹԻՒՆ
ՀԱՅԱՍՏԱՆ ԱՇԽԱՐՀԻՆ

ԵՒ

ՏԵՍՈՒԹԻՒՆ

ՀԻՆ ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԵՒ ՆՐԱ ԱՅԺՄԵԱՆ ՎԻՃԱԿԻՆ ՎՐԱՅ

ԿԱՐԱՊԵՏ ՎԱՐԴԱՊԵՏԻ

ՇԱՀՆԱԶԱՐԵԱՆՑ

(Գաղղիականէն թարգմանուած)

Տփլիս Գաբրիէլի Մելքումեանց և Համբարձումայ
ԷնՖիաճեանցի տպարանումը տպած :

Գինն է 80 կոպէք արծաթ.

Կծախուի Տէր Միքայէլեանցի և ընկերութեան
գրավաճառանոցն ու **Կռունկ Հայոց Աշխարհի** ամ-
սագր յն խմբագրին մօտ ի **Տփլիս**, իսկ ուրիշ քա-
ղաքներից ուղղները կարող են **Կռնկան** խմբագրին
ուղղել իրանց կամքը :

Նախընթաց ամսոյն Կռնկան 627 Էրեսումը և Եօթներորդ տողումը սխալմամբ,
Աղայ Միլաշի է գրուել, փոխանակ Աղայ Աւետիքի գրուելու :

ԽՄԲԱԳԻՐ ՄԱՐԿՈՍ ԱՂԱԲԷԳԵԱՆ.

ՀՐԱՏԱՐԱԿԻՉ ՀԱՄԲԱՐՁՈՒՄ ԷՆԿԻԱՃԵԱՆՑ

Дозволено цензурою. Тифлисъ, 30 Сентября, 1863 г.